
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi - praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2019 №2

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əliyev Bəxtiyar H.

İdrak fəallığında emosional yönəlişliyin əhəmiyyəti3

Əliyev Bəxtiyar H., Həşimova Nəzrin M.

Emosional intellekt: nəzəri baxışların təhlili17

Мустафаева Мариам А.

Особенности структурной психосоматики как системно-структурного подхода в психологии.....29

Məmmədli İranə M., Piriyeva Elnarə A.

Tolerantlığın psixoloji mahiyyəti və tədqiqi istiqamətləri39

İsmayılova Gültəkin İ.

Şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdə konflikt yaradan amillər50

Osmanlı Aydan Ç.

Müasir dövrdə ailələrdə qarşılıqlı münasibətlərə təsir edən amillər58

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Musayeva Tünzalə R.

Liderlik stilləri və onların təzahür xüsusiyyətləri64

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Əliyeva Lalə M.

Məktəb psixoloqunun peşəyə uyğunlaşmasında
münasibətlərin rolu.....74

HÜQUQ PSIXOLOGİYASI

Verdiyeva Ləman Ə.

Dövlət mənafeyini qoruyan əməkdaşların mütəşəkkil
cinayətkarlığa qarşı apardıqları əməliyyatlardan
sonra psixi vəziyyətlərinin analizi, korreksiyası və terapiyası.....86

Əlizadə Şəbnəm Ş.

Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən
azad edilmiş şəxslərin sosial-psixoloji adaptasiyası.....94

YUBLEY TƏBRİKLƏRİ

Akademik İsa Həbibbəyli – görkəmli alim,
ictimai-siyasi xadim102

İDRAK FƏALLIĞINDA EMOSİONAL YÖNƏLİŞLİYİN ƏHƏMİYYƏTİ

Bəxtiyar Əliyev,

*AMEA-nın müxbir üzvü, professor,
BDU-nun Psixologiya kafedrası*

Açar sözlər: idrak fəaliyyəti, emosiya, motiv, koqnitiv imtina

Ключевые слова: познавательная деятельность, эмоции, мотивы, когнитивный отказ

Key words: cognitive activity, emotion, motivation, cognitive rejection

İnsan fəaliyyətinin tənzimlənməsində emosiya əhəmiyyətli rol malikdir. Emosiyalar bir çox funksiyaları yerinə yetirir: kommunikativ, motivasiya, tənzimləmə, signal və qoruyucu. Emosiyalar bütövlükdə insanın idrak proseslərinə təsir edərək onların xarakter və istiqamətini müəyyənləşdirə bilər. Bir halda emosiya insanın fikrini toplamağa, mövcud şəraiti təhlil edərək düzgün qərar qəbul etməsinə və icrasına mane olduğu halda, digər halda, onun düzgün, səmərəli, tənqidi və müstəqil qərarlar vermək imkanını şərtləndirir.

Emosiyaların insan davranışına təsirinin araşdırılmasına həsr edilmiş tədqiqatların təhlili göstərir ki, sevinc, kədər, qəzəb, qorxu, ehtiras və bu kimi emosiya və emosional hallar fəaliyyətin tənzimlənməsi sisteminə daxil olaraq onun daxili tənzimləyicisinə çevrilirlər.

Nəzərdən onu da qaçıрмаq olmaz ki, fərqli davranış formalarında fərdi psixoloji xüsusiyyətlərdən asılı olaraq

emosiyaların təzahürü də, fəaliyyətə təsiri də müxtəlif olacaqdır. Bu baxımdan təlim fəaliyyəti digər fəaliyyət növlərindən fərqlənir və şəxsiyyətin idrak fəallığının səviyyəsi, sürəti və məhsuldarlığı onun yaşadığı emosiyalarla şərtlənir. Yaşanan emosiya insanda maraq oyada və onu idrak obyektinə yönləndirə bilər. Burada fəaliyyətin səmərəliliyi motiv-stimulla motiv-mənanın qarşılıqlı əlaqəsi, birinin digərinə keçməsi məsələsi maraq doğurur. İlk mərhələdə qarşıya çıxan məsələnin həlli motiv-stimulla şərtlənsə, sonradan yaşanan emosional münasibət motiv-məna keçə bilər. Belə olan halda subyekt öyrəndiyi, araşdırdığı, həll etdiyi məsələni böyük maraqla tədqiq edir. Sanki məsələnin həlli yeni bir səviyyəyə yüksələrək tamamilə yeni əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, əgər tələbə şəxsiyyətin "Mən" i haqqında mövzunu növbəti məşğələdə cavab verib qiymət almaq

üçün oxuyursa müəyyən mərhələdə onda özünü anlamağa, dərk etməyə maraqlı, həvəs meydana gələ bilər. Bu halda artıq öyrənilən material tamamilə başqa məna-şəxsi məna kəsb etdiyi üçün daha ciddi araşdırılmağa, suallara cavab tapmağa səyi artıracaqdır. Tələbə bu mövzuda axtarıqlarını sonralar da davam etdirəcəkdir. Çünki bu öyrənmə prosesində yaşanan emosiyalar idrak fəaliyyətini istiqamətləndirəcəkdir.

Ona görə də bu tədqiqatın əsas məqsədi təlim-idrak fəaliyyətinin emosional tənzimlənməsinin psixoloji mexanizmlərini araşdırmaqdır. Tələbələrə verilən tapşırıqların onlar tərəfindən həlli prosesinin və mənimsəmənin emosional tənzimlənmə mexanizminin araşdırılması əsas vəzifələrdən birini təşkil edir. Məsələn həlli zamanı təzahür edən təəcüb, sevinc, inam, tərəddüd, şübhə zehni hisslər kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, qrupdakı abu-hava, psixoloji iqlim, qrup üzvlərinin bir-birinə simpatiya və ya antipatiya bəsləməsi bütövlükdə idrak fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir göstərən əsas psixoloji amillərdəndir. Qrupda yaranmış emosional fon və münasibət müsbət olduqda, bu, qrup üzvləri üçün rahat, komfort təlim şəraitini şərtləndirir. Belə emosional mühitdə qarşılıqlı əməkdaşlığa, həvəsləndirməyə, bir-birinə kömək etməyə və bir-birinin uğurunu öz uğuru kimi ya-

şamağa (empatiya) imkan yaranır. Müşahidələr göstərir ki, təlim fəaliyyətinin bu vacib tərəfinə kifayət qədər diqqət yetirilmir. Baxmayaraq ki, şəxsiyyətyönlü təhsil, humanist təhsil bugünkü təhsil sisteminin əsası kimi qəbul edilə bilər. Fikrimizcə, bu məsələyə münasibətin köklü surətdə dəyişilməsi üçün şəxsiyyətin emosional-iradi sahəsinin, onun emosional intellektinin tədqiqini davam etdirmək, alınan nəticələrin təcrübəyə münasib edilməsini təmin etmək zamanın tələbidir. Emosiyaları geniş tədqiq edən K.İzard beş əsas məqama söykənən fərqli emosiyalar nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür: 1) on fundamental emosiya insan varlığının əsas motivasiya sistemini təşkil edir; 2) hər bir fundamental emosiyanın arxasında özünəməxsus bir motivasiya dayanır və onların hər biri müəyyən bir təcrübə formasını nəzərdə tutur; 3) fərqli fundamental emosiyalar davranışın intellektual sahəsinə fərqli şəkildə təsir edir; 4) emosional proseslər motivlər, homeostatik, qavrayış, idrak və motor prosesləri ilə qarşılıqlı əlaqədədir və onlara təsir göstərir; 5) bu proseslərin emosiyalara əks təsiri də doğrudur [8].

K.İzard yazır: “Koqnitiv-sosial nəzəriyyələr genetik amillərin təsirsiz olduğunu və emosiyaların şəxsin ətraf mühitlə, xüsusən də sosial mühitlə qarşılıqlı təsirindən irəli gələn koqnitiv konstruksiya olduğunu düşünürlər.

Müvafiq olaraq, ətrafdakı dünyanı, yaşadığımız mədəniyyəti və öyrəndiklərimizi qiymətləndirmək emosiyalarımızın bir funksiyasıdır.

Mən bu məqalədə biososial nəzəriyyəyə və araşdırmadan çıxış edərək insanın inkişafı və insan davranışlarının gen, mədəniyyətlər və fərdi xüsusiyyətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə və ya əməliyyatlar nəticəsində meydana gəldiyini əsaslandırmağa çalışacağam. Mən də eyni dərəcədə az əhəmiyyətli olmayan prinsipi rəhbər tuturam ki, emosiyaların inkişaf proseslərinə, idrak və fəaliyyətə çox böyük təşkilatı və motivasion təsir göstərir. Müraciətim biososial olsa da, əsas nəzəri mübahisələrin olduğu bəzi məqamları müəyyənləşdirirəm və idrak-sosial nəzəriyyəçilərin ziddiyyətli fikirləri və tədqiqatları üçün arayışlar təqdim edirəm. Bir sıra vacib razılaşmaları da qeyd edəcəm. Xoşbəxtlikdən, bəzi hallarda bir yanaşmadan ilhamlanan tədqiqat, məsələn, koqnitiv-induksiya əsasında yaranan emosiyaların hafizə və davranışa təsirini araşdırması həm biososial nəzəriyyəçilər, həm də konstruktivistlər tərəfindən fikirlərini təsdiq edən hadisə kimi şərh edilə bilər. Bu, perspektivli bir inkişafdır, amma biz hələ vahid duyğular nəzəriyyəsiindən uzağıq” [8, səh.40]. Bu iki yanaşmanın və çoxsaylı tədqiqatların təhlili əsasında K.İzard qeyd edir ki, emosiya motivasiya xüsusiyyətlərinə malikdir.

Emosional vəziyyət dərk etdiyimiz, öyrəndiyimiz və xatırladığımız şeylərə təsir edir və onlar da öz növbəsində empatik, altruistik və mənəvi davranışın və əsas şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafında iştirak edirlər.

Emosiyaların insanın həyatındakı əhəmiyyətindən bəhs edərək Abraham Maslou belə bir sual verir: “Emosiyalar hansı hallarda yüksək qavrayış, öyrənmə, düşüncə qabiliyyəti ilə əlaqədardır?” [4, səh. 267]. Daha sonra o, fikrini davam etdirərək yazır ki, sağlam insanlarda koqnitiv qabiliyyətlər, iradə və affekt sinergetikdir, nəinki antoqonist. Ona görə də araşdırmaq lazımdır ki, emosional və iradə səfərbərlik idrak prosesinə necə kömək edir, idrak və iradənin qarşılıqlı təsiri emosiyaların təzahürünə necə təsir göstərir. Onun fikrincə, psixi həyatın bu üç cəhəti ayrılıqda deyil, qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməlidir [4, səh. 267].

Hesab edirik ki, insanın davranışının, bütövlükdə bu anlamda insanın istər praktiki, istərsə də psixi fəaliyyətini onun daxili tənzimləyicisi kimi çıxış edən iradə və ilkin təhrikedic qüvvəyə malik emosiyalardan kənar tədqiqi fəaliyyətin mahiyyətini tam açmağa, qiymətləndirməyə və proqnozlaşdırmağa imkan vermir. Bizim üçün hələ də tam aydın deyil ki, insan böyük işlər görməyə necə ilhamlanır, bu coşqu nədən qaynaqlanır və insanı ən çətin işi belə görməyə səfərbər

edir, uğur qazanılır. Sonra isə insan gördüyü işdən həzz alır, heyran olur və bu onu həyatın mənasının dərk edilməsinə, həyatın mənasının məhz elə bunda olmasına yönləndirir. Ona yeni yaradıcılıq və həyat eşqi verir. Əlbəttə, ehtirasla işə başlayan insan həmin əməlinin məqsədini aydın dərk edir və ona çatmaq üçün kifayət qədər mürəkkəb daxili və xarici maneləri dəf edə bilir. Bəzən isə stress insana güc vermək əvəzinə onun fəaliyyətini bütünlüklə iflic edir. İnsanın hərəkətinə başqalarının və özünün münasibəti hisslər formasında təzahür edərək onun gələcək addımlarını müəyyənləşdirir. Məsələn, valideyn uşağın səhv hərəkətini ona düzgün izah edərək onu doğru addım atmağa həvəsləndirərək möhkəmləndirirsə, onda bunun düzgün davranışın formalaşmasına müsbət təsiri olacaqdır. Amma uşağın nəyi düz etmədiyini ona anlatmadan, iradəsinin gücünü ona göstərmədən, qayğı ilə yanaşmadan, etimad göstərmədən onun özünə inamını inkişaf etdirmək mümkünsüzdür.

Emosiyaların insanın fəaliyyətində, o cümlədən idrak fəaliyyətindəki rolunu araşdırmaq üçün bir neçə emosiya nəzəriyyəsinə diqqət yetirək. Yuxarıda K.İzardın emosiya nəzəriyyəsinə toxunmuşduq. İndi isə emosiyaların ilk klassik psixoloji nəzəriyyələrindən hesab edilən Ceyms-Lange nəzəriyyəsini nəzərdən keçirək. Məlumdur ki, amerikalı psixoloq Uilyam Ceyms və da-

nimarkalı nevroloq həkim Karl Lange təqribən eyni vaxtda bir-birindən xəbərsiz emosiyalar haqqında oxşar fikirlər irəli sürmüşlər. Elə buna görədir ki, emosiyaların bu nəzəriyyəsi Ceyms-Lange nəzəriyyəsi kimi elmə daxil olmuşdur. Karl Lange 1885-ci ildə “Emosiyalar haqqında: psixofizioloji tədqiqat” əsərində belə bir fikir ifadə etdi ki, bütün emosiyalar inkişaf edir və onlar qıcıqlandırıcıya olan fizioloji reaksiyadır.

Uilyam Ceyms öz nəzəriyyəsinin izahına emosiya ilə instinktin fərqli hadisələr olduğunu izah etməklə başlayır. Onun fikrincə, “emosiya ilə instinktin səciyyəvi fərqi ondadır ki, emosiya hiss etməyə cəhddir, instinkt isə ətraf mühitdə məlum obyektin olduğu halda hərəkətə cəhddir” [6, səh. 236]. Uilyam Ceyms hesab edir ki, eyni bir obyekt həm instinktiv, həm də emosional reaksiya doğura bilər. Amma fərq ondan ibarətdir ki, emosional reaksiya insanın bədənindən kənara çıxmır, instinktiv reaksiya isə onu yaradan obyektə qarşılıqlı təsirə daxil ola bilər. Nəhayət, qeyd edir ki, adətən, düşünürlər ki, emosiya insana təsir edən obyektə qavranılmış psixi təəssüratdır və bu təəssürat bizdə emosiya adlanan daxili ruhi vəziyyət yaradır və bu da öz növbəsində məlum bədən (yəni, hərəkət) təzahürlərinə səbəb olur. Onun nəzəriyyəsinə görə isə vəziyyət tamamilə tərsinədir. Yəni “cismani oyanma onu yaradan faktın

bilavasitə qavranılmasının ardınca baş verir və bu oyanmanın baş verdiyi həmin zaman bizim tərəfimizdən dərk edilməsi emosiyadır” [6, səh. 238].

Ulyam Ceyms öz nəzəriyyəsini əvvəlki yanaşmalarla müqayisə edərək yazır ki, adətən, deyirlər: biz var-dövlətimizi itirdiyimiz üçün məyyus oluruq və ağlayırıq; biz düşmən tərəfindən təhqir edildiyimizə görə qəzəblənirik və buna görə ona zərbələr vururuq. Amma onun fərziyyəsinə görə, birinci ruhi vəziyyət dərhal ikincisi ilə əvəz edilmir və onların arasında bir cismani təzahürlər olmalıdır. Başqa sözlə, biz ağladığımız görə məyyus oluruq; biz başqasını döydüyümüz üçün qəzəblənirik; titrədiyimiz üçün qorxuruq [6].

Deyənləri ümumiləşdirərək demək olar ki, Ceyms-Lange nəzəriyyəsinə görə emosiyaların əmələ gəlmə prosesi aşağıdakı kimidir: -emosional stimulun əmələ gəlməsi (məsələn, it bizə tərəf qaçır) – stimulun qavranılması cismani hərəkətlər oyadır (məsələn, vegetativ sinir sisteminin fəallığı)-bədəndən beyinə əks əlaqə emosiyanın yaşanmasına səbəb olur (məsələn, qorxu, qəzəb və s.).

Deməli, emosional stimul cismani reaksiya yaradır və bunun nəticəsində emosional yaşantı əmələ gəlir. Burada emosiya bədəndə baş verən fizioloji dəyişiklər duyğusu kimi başa düşülür. Göründüyü kimi, emosiya idrak prosesindən sanki kənardadır, amma diq-

qətlə bu mexanizmi nəzərdən keçirsək bunun belə olmadığını müəyyən edə bilərik. Məsələyə birinci aydınlığı U.Ceymsin instinkt və emosiya haqqındakı fikri gətirir. Abraham Maslounun tədqiqatları isə emosiyanın intellektlə, idrakla əlaqəli olduğunu bir daha da möhkəmləndirir. Əgər insan ayı ilə rastlaşarsa, onun hansı davranış modelini “seçəcəyi” bilavasitə problem şəraitdə qarşıya çıxan məsələni həll edə biləcəyindən və ya bu haqda düşünməsindən asılı olacaqdır. U.Ceymsin qeyd etdiyi kimi, reaksiya obyektinə qarşılıqlı təsiri şərtləndirirsə, onda fiziki hərəkətlər qeyri-ixtiyari olaraq instinktiv davranış modelinə uyğun baş verəcəkdir. Kanadalı fizioloq və neyropsixoloq Donald Hebb sübut etmişdir ki, insanın emosional oyanıqlıq səviyyəsi ilə onun praktik fəaliyyətinin müvəffəqiyyətliyi arasında asılılıq var. Həddən artıq zəif emosiya fəaliyyət üçün motivasiya yaratmır və onun uğurlu olması mümkün deyil. Eyni zamanda həddən ziyadə güclü emosional halət fəaliyyətin məqsədyönlülüyünə xələl gətirir və onun müvəffəqiyyətlə icra edilməsini əngəlləyir. Lakin sonralar aparılmış tədqiqatlar göstərdi ki, emosiyalar bir çox funksiyaları yerinə yetirir: müdafiə, məna yaradıcı, ekspressiv, inikasetdirici-qiyətləndirici funksiya və təhrikəddici funksiya. İnsanın fəaliyyətinə, xüsusilə də onun intellektual fəaliyyətinə

mənfi təsir edən, hətta milli xüsusiyyətlə şərtlənən hisslər də var ki, onlar geniş tədqiq edilməli və insanın fəaliyyətini yönləndirən mənfi emosiyalardan xilas olmağın yolları tapılmalıdır. İki hissə diqqət edək: “həyasızlıq” və “utancaqlıq”. “Utancaq” olmaqla “abırlı” olmaq arasında böyük fərq var və utancaqlıq da həyasızlıq kimi mənfi hissdir, həm də əxlaqi hissdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində: “Utancaq – Çox utanan, alışmadığı mühitdə, şəraitdə adamların yanında sıxılan, üzü qızaran” [1, IV cild, səh. 400] mənasında izah edilir. Həmin lüğətdə daha sonra yazılır: “Utanmaq. 1. Bir işdən, hərəkət və sözdən, ya da başqa bir səbəbdən xəcalət çəkmək, mənəvi üzüntü duymaq. 2. Utandığından, xəcalətindən bir şeyə cəsarət etməmək” [1, IV cild, səh. 401] mənasında izah edilir. Bəzən deyirlər ki, “ayıbdır”, belə etmək, demək və s. olmaz. Beləliklə də insanda stimullaşdırıcı, təhrikedici, səfərbəredici emosiyaların inkişafı ləngidilir. Çünki “abırlı” insandan fərqli olaraq utancaq bir insan özünün potensial imkanlarını düzgün qiymətləndirə bilmir, qətiyyətsiz olur, özünə inanmır, qeyri-adekvat özünüqiymətləndirməyə malik olur. Təbii ki, belə bir hissənin hökmranlığı onun daşıyıcısının həm idrak, həm də praktik fəaliyyətini iflic edir, bir müddət insan məntiqi düşünmək imkanından məhrum olur. Təəssüf ki, azərbaycanlı uşaqlar istər ailədə, istərsə

də məktəblərdə daha çox utancaqlıq ruhunda tərbiyə edilir və bu hissə onların davranışında təzahür edəndə ətrafdakılar tərəfindən ya rəğbətləndirilir, ya da rişgənd obyektinə çevrilirlər. Tərbiyə və təlim prosesi elə qurulmalıdır ki, təhsilçilərdə utancaqlıq hissi deyil, abır, ismət kimi hisslər inkişaf etsin. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “abır” sözünün mənası belə verilmişdir: “Abır. 1. Həya, heysiyyət, şərəf, hörmət, qədir-qiymət” [1, I cild, səh. 29]. Bu hisslər daha çox müsbət yüklüdürlər və motivasiya gücünə malikdirlər. Ədəb-ərkan ciddi nizam-intizam, məsuliyyətə sövq edən hisslər və şəxsi keyfiyyətlər kimi şəxsiyyətin idrak fəallığının səviyyəsini artırır.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməliyik ki, son dövrlər bəzi insanların “həyasızlığı” özlərinin davranış tərzini seçərək, ondan maddi maraqlarının təmin edilməsi üçün istifadə edirlər. Belə bir davranış nümunəsinin sirayətə qüvvəsini aradan qaldırmaq istiqamətində məqsədyönlü işlərin təşkili və həyata keçirilməsi təxirəsalınmazdır.

Digər bir hissə günahkarlıq hissidir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində: “Günahkarlıq-Müqəssirlik, təqsirkarlıq” kimi verilmişdir [1, II cild, səh. 311]. Günahkarlıq yanlış hərəkətlər nəticəsində yaranan emosional vəziyyətdir. İnsan qaydaları pozduğunu, bir şeyin sərhədlərini keçdiyini biləndə onda günahkarlıq hissi iki istiqamət-

dən birində təzahür edir. Həmin vəziyyətin necə yarandığını Şexter və Zinger irəli sürdükləri emosiyanın şərhətmə (interpretasiya) nəzəriyyəsini yoxlayarkən faktlarla izah etməyə cəhd etmişlər. Ceyms-Lange nəzəriyyəsindən fərqli olaraq, onlar hesan edirdilər ki, emosiyanın yaranmasında koqnitiv komponentin əhəmiyyəti böyükdür. Emosiyanın yaşanılması üçün iki mühüm tərkib hissə mövcuddur: 1) fizioloji oyanma, 2) bu oyanmanın emosional şərh. Onların fikrincə, istənilən emosiyanın yaşanması bu oyanma vəziyyətinin subyekt tərəfindən necə şərh edilməsindən asılıdır.

“Əvvəl düşüncə sonra isə hiss, yoxsa, əksinə” dilemması üzərində çalışan amerikalı alim Rihard Lasarus deyirdi ki, hər hansısa bir emosiyanın əmələ gəlməsi üçün insan əvvəlcə düşünməlidir, rastlaşdığı hadisəni qiymətləndirməlidir. Yalnız bundan sonra emosiya yarana bilər. Həqiqətən də sadə güzəran misalları da bu fikri təsdiq edir. Məsələn, gecə avtobusdan düşüb qaranlıq küçədə evinizə doğru gedirsiniz. Arxadan ayaq səsləri eşidirsiniz, amma kim olduğunu bilmirsiniz. Ağılnıza gələn fikirdən asılı olaraq Sizde müvafiq hiss oyanır: ya tələş, qorxu, ya da rahatlıq. Əlbəttə, əgər düşünsəniz ki, qaranlıq küçədə, adətən, insana təcavüz edirlər, onda Sizin belə bir şərhiniz heç də ürəkəçməyən davranışın təzahürü ilə nəticələnmə-

cəkdir. Rihard Lasarusun fikrincə, emosiyaların yaranmasında açar rolunu qiymətləndirmə oynayır. Həm də bu qiymətləndirmə fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla şəxsiyyətlərarası münasibətlər kontekstində nəzərdən keçirilməlidir [11]. Rihard Lasarus onun nəzəri sistemini səciyyələndirən dörd proses kontekstində diskret emosiyaları araşdırmışdır: 1) qiymətləndirmə, 2) öh dəindən gəlmək, 3) hərəkət və reaksiyalar axını, 4) relyativ mənə. R.Lazarus isə müəyyən etmişdir ki, emosiyanın yaranması, yaşanması üçün əsas amil yaranmış şəraitin koqnitiv qiymətləndirilməsindən asılıdır. O, qiymətləndirmənin üç növünü ayırd edir: 1) birincili, 2) ikincili və 3) yenidən qiymətləndirmə. Birinci qiymətləndirmə zamanı şəraitin insan üçün əlverişliliyi üçün pozitiv, stress və ya neytral olması haqqında qərar qəbul edilir. Sonra ikinci qiymətləndirmədə insanın bu şəraitlə qarşılıqlı təsiri üçün malik olduğu resurs qiymətləndirilir. Üçüncü qiymətləndirmədə isə həm stimül rolunu oynayan şərait, həm də onun öhdəsindən gəlmək, onunla bacarmaq strategiyası yenidən nəzərdən keçirilir və zərurət yarandığı halda birinci və ikinci qiymətləndirmə modifikasiya edilir. Qısa şəkildə onlar birinci və ikinci qiymətləndirmə zamanı baş verənlərdən asılı olaraq emosiyaların differensiallaşdığını qeyd edirlər. Məsələn, bir adam istəyinə nail

ola bilməyəndə qəzəblənir və buna görə başqasını günahlandırır. Məqsədə çatmayanda başqasını deyil özünü günahlandıranda isə günahkarlıq hissi yaşayır. Əslində, burada emosiyanın yönəlişi şəxsiyyətə iki davranış modeli arasında seçim etmək imkanı yaradır. Şübhəsiz ki, bütün bunlar emosiyanın inikas, signal və tənzimləmə funksiyaları ilə bağlıdır və koqnitiv komponent olmadan şəraiti düzgün qiymətləndirərək səmərəli təşkil etmək çətinidir.

Oşo emosiyalarla bağlı yazır: ““Emosiya” (Emotion) sözü “hərəkət” (motion) sözündəndir. Onlar hərəkət edir, dəyişir, beləliklə də onlar emosiyalardır. Sən bir haldan başqa hala düşürsən” [3, səh.13]. Emosiyalar tərif verərək daha sonra o, fikrini belə davam etdirir: “Budda kimi şəxs “ürək” deyərək varlığının mərkəzini nəzərdə tutur. Onun anlamına görə sizin sevginiz, nifrətiniz, hər şey, beyindən qaynaqlanır. Məncə də bu çox elmi anlamadır. Psixoloqlar da onunla razılaşırlar... Qəzəbinizin haradan qaynaqlandığını görə bilərsiniz – o, be-tindən qaynaqlanır. Emosiyalarınızın ilk mənbəyini görə bilərsiniz – bu mənbə, beyindir. Beyin böyük fenomendir. O, konseptual düşüncənizi əhatə edir. O, emosiyalarınızı, hissələrinizi əhatə edir” [3, səh.14-15]. Əlbəttə bu fikirlərlə psixoloqların tam razılaşaçağı böyük şübhə doğurur ona görə ki, psixoloqlar arasında bu məsə-

lədə hələ də yekdil bir fikir yoxdur. Nəzərdən keçirdiyimiz bir neçə yanaşma da bunu əyani surətdə göstərir. Amma bir məsələdə tamamilə razılaşmaq olar ki, emosiya ilkin motivasiya rolunu oynayır və o sadəcə olaraq təsir edən qıcıqlandırıcıya cavab reaksiya deyil, dha mürəkkəb psixi prosesdir. İnsan üçün obyektin əhəmiyyətli və ya şəxsi məna yükü gerçəkliyin dərk edilməsində mühüm rol oynayır. Burada belə təsəvvür yarana bilər ki, emosiyalar-sevinc, kədər, nifrət və s. insanın özü tərəfindən yaradılır və onların heç birinin obyektinə yoxdur. Əslində, obyekt qavranılarkən insan onu anlamağa və bunun əsasında həmin obyektə münasibətini təşkil etməyə çalışır. Bir halda insan bütün fikrini cəmləşdirər, emosiyaları yaxın buraxmamağa, necə deyərlər, “soyuq başla” məsələni həll etməyə cəhd edə bilər, digər halda isə emosiyalar sərbəslik verərsə onların təsiri altında rəşional qərar qəbul etmək cəhdi uğursuzluqla nəticələnə bilər. Məsələn, digər bir insanın Sizi təhqir etməsi Sizde qəzəb hissi yada bilər və biz bu hissənin təsiri altında hərəkət etsək, onda “qəzəb obyektinə” ilə qarşılıqlı əlaqələrimizin sosial nəticəsini görə bilərik və düşünölməmiş, sonradan peşimançılıq hissi yada biləcək hərəkətlər etmiş olarıq. Əgər emosiyalarımız təfəkkürün, bütövlükdə idrak proseslərinin səfərbər edilməsinə yönləndi-

rilməzsə, onda şəraitin düzgün qiymətləndirilməsi mümkün olmayacaq. Digər tərəfdən, idrakı şəraitin təhlilinə, qiymətləndirilməsinə yönəldən emosiya mənyaradıcı olmasa, davranışın adekvatlıq səviyyəsi aşağı olacaqdır.

Müşahidələr və sorğular göstərir ki, birinci kurs tələbələrində birinci semestr ərzində mənfi emosiyalar daha çox yaşanır. Bu, onların həm yeni mühitə uyğunlaşmasını əngəlləyir, həm də təlim fəaliyyətinin məqsədyönlü təşkilinə mənfi təsir göstərir. Bunu həm onların fərdi-psixoloji və yaş xüsusiyyətləri, həm də yeni şəraitin müsbət və ya mənfi olmasını qiymətləndirməkdə və qərar qəbul etməkdə çətinlik çəkmələri ilə əlaqədardır. Yeni şəraitin müsbət xarakterli olması üçün tələblər təlim mühitini, öz statuslarını və imkanlarını düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdırlar. Bunun üçün ilkin mərhələdə onlara daha çox məqsədyönlü sərbəstlik verilməlidir ki, şəraiti obyektiv qiymətləndirə və özləri üçün faydalı olduğunu müəyyən etsinlər. Müəllimlərin münasibəti də bu mərhələdə həlledici rola malikdir. Qarşılıqlı hörmət, inam və anlaşma mühiti, qayğıkeşlik sağlam, komfort emosional fonun yaranması baxımından zəruridir. Yalnız müsbət emosional fon idrak fəallığının artmasına, tələbələrin oxumaq, daha yaxşı çalışmaq arzusunu gücləndirə bilər. Arzuların gerçəkləşdirilərək uğurlu nəticələrin əldə edil-

məsi sevinc, məmnunluq, özünəhörmət hissinin yaşanması ilə müşahidə ediləcəkdir. Bu hisslər isə ən güclü motivasiya rolunu oynayacaq və idrakı fəaliyyəti yönləndirəcəkdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Stenli Şexter və Cerom Singer tərəfindən irəli sürülmüş oyanmanın atribusiyaya nəzəriyyəsinə görə, müxtəlif stimullar vegetativ sinir sisteminin ümumi oyanmasına səbəb olur. Lakin bu oyanma emosional yaşantının ilkin əsası ola bilər. Bu fərqləndirilməyən aktivasiya vəziyyəti yalnız koqnitiv qiymətləndirmə və anlamadan sonra səciyyəvi emosional yaşantı formasını alır. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, emosiyalar müxtəlif yaş qruplarında, mədəniyyətlərdə fərqli yaşantılarla müşahidə edilir. Məsələn, Yaponların ilk dəfə sizinlə tanış olan zaman gülümsəmələri heç də onların müsbət münasibəti kimi qiymətləndirilməməlidir. Eyni emosional yaşantılar müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli şəkildə təzahür edə bilərlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, Şərqi mədəniyyətində, o cümlədən azərbaycanlılarda yuxarıda qeyd etdiyimiz əxlaqi hisslər fərqli çalarlara malikdir. Həmçinin subyektin özünə deyil, daha çox başqalarının ona verəcəyi qiymətə köklənməsi əksər hallarda hisslərin əsil mahiyyətinin kənar gözdən gizlədilməsinə səbəblə müşahidə edilir.

Əkbər Bayramov və Əbdül Əlizadə yazırlar ki, “emosiyalar, hisslər sub-

yektin yaranan şəraitə, öz fəaliyyətinə, həmin şərait və ya fəaliyyətdə insanın özünü necə ifadə etməsinə qiymətləndirici münasibətini əks etdirir. Daha konkret deyilsə, emosiyalar fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə icra edilməsinə ya kömək edən, ya da mane olan hər hansı bir şəraitə insanın qiymətləndirici münasibətidir” [2, səh. 391]. Müəlliflərin fikrincə, “tələbatların təzahürünün subyektiv forması kimi emosiyalar fəaliyyəti qabaqlayır, insanı fəaliyyətə təhrik edir və ona yönəldir” [2, səh. 391]. Emosiyalar idrak fəallığını təşkil, yönəldən və tənzim edən psixoloji mexanizm kimi çıxış edir. Təlim fəaliyyəti prosesində əhvalı pozulmuş tələbə ilə əhvalı yaxşı olan tələbənin idrak fəaliyyətinin xarakteri fərqli olacaqdır. Müəllimin qəfildən tələbəyə verdiyi suala onun cavab verə bilməməsi onda frustrasiya halı da yarada bilər ki, bu da öz növbəsində bütün psixi proseslərin gedişatında mənfi təsir göstərəcəkdir. Belə emosional vəziyyətdə materialın qavranılması, dərk edilməsi, yadda saxlanması, bütövlükdə psixi fəaliyyətin məqsədyönlü təşkili pozulur. Müəllimin özünün də emosional vəziyyəti tələbələrin psixi proseslərinə mənfi və ya müsbət təsir edir. İfadəli, canlı nitq, yaxşı əhval-ruhiyyə, qarşılıqlı hörmət komfort emosional əməkdaşlıq mühiti formalaşdırır ki, bu da materialın qavranılmasına və dərk edilməsinə müsbət təsir göstərir. Məhz

bu zaman biz emosiyaların təhrikedici və qiymətləndirici funksiyalarını müşahidə edirik. Bu baxımdan biz V.Vilyunasın o fikri ilə razıyıq ki, bu funksiyaların köməyi ilə idrak obrazındaki məqsədi müəyyən edilir və müvafiq hərəkətlərə sövq edilir [5]. Burada fikri prosesin emosional möhkəmləndirilməsi baş verir bunun da sayəsində fikri prosesin seçiciliyi artır, idrak fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması üçün əlverişli şərait yaranır.

Ehtimal etmək olar ki, “pis” oxuyan tələbələrdə nə vaxtsa təlimə qarşı nifrət hissi yaranmışdır. Bu nifrət hissi iyrənc bir şeyə qarşı yaranır və şəxsin emosional vəziyyətini müəyyən edərək onun tərəfindən iyrənclik obyektinin dərk edilməsini mümkünsüz edir. Sanki o obyekt gerçək həyatda mövcud deyil. Ola bilsin ki, valideyn və ya müəllim verilmiş tapşırığı həll etmədiyinə görə şagirdi və ya tələbəni cəzalandırsın, ona ciddi mənəvi və ya fiziki sarsıntı yaşatsın. Bunun nəticəsində həm obyektə, həm də onunla əlaqəli olan subyektə qarşı qarşı həmin insanda nifrət yaşansın və bu onun psixikasında dərin iz buraxsın. Öz növbəsində bu mənfi yaşantı “xoşagəlməz” obyektin düşüncədən uzaqlaşdırılmasına yönələcəkdir. Çünki subyektin ətraf mühitə normal uyğunlaşması, mühitlə orqanizmin müvazinətinin tarazlaşdırılması belə manelərin dəf edilməsini tələb edir. Bu, mümkün olmadıqda, müdafiə

mexanizmləri işə düşür. Bu zaman elə bil ki subyekt həmin maneni “görməməyə” çalışır, onu “unudur”, amma bu hissdən qurtula bilmir və o, həmişə narahatdır. Bu narahatlıq müxtəlif formalarda davranışda təzahür edə bilər.

İnsanda müsbət yaşantı yaradan, onu məmun edən və müsbət münasibət oya-dan cisim və hadisələr qruplaşdırılaraq gerçəkliyin mümkün koqnitiv mənzərəsi və ya xəritəsi yaradılır. Hər bir fərdin yaratdığı koqnitiv ətraf aləm xəritəsi onun davranışının əsasını təşkil edir. İdrak fəaliyyəti prosesində mənfi yaşantılar oyatmış cisim və hadisələr müxtəlif mənfi emosiyaların əmələ gəlməsinə, baş ağrılarına, ürəkbulanmasına, qorxuya, digər affektiv reaksiyalara səbəb olur. Bu zaman təfəkkürün kateqorizasiyası ətraf aləmlə qarşılıqlı əlaqənin səmərəliliyinin təşkilinə deyil, koqnitiv yanlışlıqlara gətirib çıxarır. Qeyd etdiyimiz kimi, tapşırığı həll etməyən təhsilalana qarşı müəllimin sərt rəftarı, onu cəzalandırması mənfi emosiyaların yaranmasına səbəb olur və koqnitiv prosesin mənfi emosional yüklənməsinə gətirib çıxarır. Ona görə də müəllimə olan münasibət onun tədris etdiyi fənnə yönəldilə bilər. Nəticədə intellektual yüklənmə və həmin gerçəkliyin qavranılmasından imtina baş verir. Bunu koqnitiv imtina effekti adlandırmaq olar.

Koqnitiv imtina şəxsiyyəti onda narahatlıq yaradan, çıxılmaz vəziyyətə salan obyektədən uzaqlaşmağa sövq edir. Subyekt onda qorxu, tələs, vahimə,

ikrah yaradan hər şeydən xilas olmağa çalışır: o, görmür, eşitmir, anlamır. Koqnitiv dissonansdan fərqli olaraq burada kompromisin axtarılması, onun vasitəsilə tarazlığın qorunması mümkün deyil. Əsas mexanizm “xoşagəlməz obyekt” dən qaçmaq, onunla qarşılıqlı təsirdə olmamağa cəhddir. Əgər tapşırığı həll edə bilməyən tələbə ilkin mərhələdə müxtəlif bəhanələrlə dərsə getməkdən yayınarsa, sonradan onun davranışı fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərdən və mənfi təsirin davamlılığından asılı olaraq tamamilə dəyişə bilər: ya isterik davranış, ya özünəqapanma, ya da asosial davranış müşahidə edilə bilər.

Məlum olduğu kimi, emosiya qiymətləndirmə funksiyası ilə yanaşı, həm də müstəqil müsbət dəyərlər funksiyasını yerinə yetirir. Belə ki, müəyyən bir işi yerinə yetirərkən insanda bu işlə bağlı olan, onun biləvasitə və ya dolayısı ilə yaratdığı emosiyalar əmələ gəlir. Bir tərəfdən bu emosiyalar həmin hərəkət, fəaliyyət və ya davranışa xüsusi şəxsi-emosional mənə verərək onu şəxsiyyət üçün xoşagələ, maraqlı edir, digər tərəfdən isə müsbət emosiyalar gələcəkdə həmin fəaliyyətin motivi olaraq çıxış edir. Çünki fəaliyyətin icrası zamanı emosiya kimi yaşanan tələbatlar aktuallaşaraq şəxsiyyəti yenidən həmin fəaliyyətə və ya davranışa təhrik edir. Məsələn, ev tapşırığını yaxşı hazırlamış şagird məktəbdə müəllimə cavab verərək “əla”

qiymət alır. Onun bu uğuru həm müəlimi, həm də valideynləri tərəfindən rəğbətləndirilir və şagird böyük sevinc hissi yaşayır. Şübhəsiz ki, görülmüş işdən məmnun qalan şagird yenidən həmin hissi yaşamağa cəhd edəcəkdir. Bu zaman cəhd şəxsiyyətin emosional yönəlişliyi və ya istiqaməti kimi yenidən fəaliyyətə təhrik edəcəkdir.

Qeyd etdiyimiz misaldan görüldüyü kimi, emosiya insanın aktuallaşmış əsas tələbatının ödənilməsinə yönəlmiş davranış, fəaliyyət prosesində yaranır. Həyəcan, narahatlıq, peşmançılıq, məyusluq, sevinc, kədər, məmnunluq və s. bu kimi hisslər insan fəaliyyətində xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər.

İnsan idrakının hərəkətverici qüvvəsi olan intellektual hisslər (çaşqınlıq, həyəcan, şübhə, inam, heyrət və s.) onları əmələ gətirən idrak tələbatlarını gücləndirir, idrak fəaliyyətinin səmərəliliyini və dayanıqlılığını təmin edir. Tədrisən insanın emosional istiqamətini müəyyənləşdirir, onu ya yaradıcı fəaliyyətə, ya da ondan uzaqlaşmağa sövq edir. Bir anlıq təsəvvür edək ki, ardıcıl olaraq qoyduğu eksperimentlər müsbət nəticə verməzsə, onda həmin tədqiqatçı-alimdə ruh düşkünlüyü, bədbinlik, qorxu, pessimist əhval-ruhiyyə, özünə inamsızlıq hissi yaranacaqdır. Bu emosional vəziyyət möhkəmlənib uzun müddət davam edərsə, əlbəttə, insanın nəinki gələcək elmi fəaliyyəti, həmçinin şəxsi həyatı da uğursuzluqla

müşahidə oluna bilər. Belə hal bəzən şəxsiyyətin deqradasiyasına, asosial həyat tərzinə də səbəb ola bilər.

NƏTİCƏ:

Tələbələrin emosiyaları onların fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərilə şərtlənərək həm yeni təlim mühitinə uyğunlaşmaları, həm də onların idrak fəallığının səviyyəsinə təsir edir. Tələbələrin yaşantılarının onların rastlaşdığı çətinliklərə (koqnitiv, şəxsiyyətlərarası) təsiri və bu təsirin qiymətləndirilməsi haqqında müəllimlərin müəyyən psixoloji bilik və alətlərə malik olması pedaqoji fəaliyyətin mühüm cəhətlərindəndir. Emosional hal və yaşanan hisslər qavranılan əşya və hadisələrin həm qavranılmasına, həm də anlanılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Qavranılan məlumatın düzgün qəbulu və işlənməsi prosesi biləvasitə subyektin emosional vəziyyətindən asılıdır. Bir halda məlumat insanda xoş əhval, müsbət münasibət yaradaraq onu mənimsəməyə səfərbər edərsə, digər halda o, həmin məlumata biganə, etinasız münasibət bəsləyəcək, əhəmiyyət vermədiyi üçün də mənimsəməyəcəkdir. Burada koqnitiv imtina mexanizmi böyük rola malikdir.

Emosiya idrak fəaliyyətini artıq yüklənmədən azad edir, zehni enerji sərfini azaldır, gərginliyi aradan qaldırır, məmunluğu artırır, yaşantılar isə hafizəni gücləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildli. Bakı, 2006.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002, səh.391.
3. OSHO Emosiyalar. Bakı, 2017, səh.14-15.
4. Абрахам Маслоу Мотивация и личность. СПб, 2016, səh.267.
5. Вилюнас В. К. Основные проблемы психологической теории эмоций// <https://www.klex.ru/vd>
6. Джеймс У. Психология. М., 2011, səh.236.
7. Dolan, R. Emotion, cognition, and behavior. *Science* 298, 1191–1194 (2003) // https://www.researchgate.net/publication/11042864_Emotion_Cognition_and_Behavior
8. Izard Carroll The structure and function of emotions: implications for cognition, motivation, and personality https://www.academia.edu/32615752/CARROLL_E._IZARD_THE_STRUCTURE_AND_PERSONALITY_35
9. Craig A.Smith, Lazarus R.S. Emotion and Adaptation // *Handbook of personality: Theory and Research*, New York, pp. 609• 637.
10. Lazarus R.S. Thoughts on the Relations Between Emotion and Cognition // http://gruberpeplab.com/3131/Lazarus_1982.pdf
11. Lazarus R.S. Emotions and interpersonal relationships: toward a person-centered conceptualization of emotions and coping // *Journal of Personality*. 74: 9-46. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/16451225>
12. Lazarus R.S. Cognition and emotion from the ret viewpoint *Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy*. 13: 29-54. <https://link.springer.com/article/10.1007/BF02354556>
13. Lieny Jeon, Cynthia K. Buettner, Ashley A.Grant and Sarah N.Lang, Early childhood teachers' stress and children's social, emotional, and behavioral functioning, *Journal of Applied Developmental Psychology*, 10.1016/j.appdev.2018.02.002, 61, (21-32), (2019).
14. Roseman, I. (1984). Cognitive determinants of emotion: A structural theory. In P. Shaver (Ed.), *Review of personality and social psychology: Vol. 5. Emotions, relationships, and health* (pp. 11–36). Beverly Hills, CA: Sage Publications.
15. Valerie A. Sotardi Bumps in the Road: Exploring Teachers' Perceptions of Student Stress and Coping // *The Teacher Educator*, Volume 53, 2018, pp. 208-228.
16. LIU Ye, FU Qiufang & FU Xiaolan The interaction between cognition and emotion // https://www.researchgate.net/publication/225417614_The_interaction_between_cognition_and_emotion

РОЛЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ В ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Абстракт

Бахтияр Алиев,
*Член.корр. НАНА, профессор,
Бакинский Государственный Университет*

В статье рассматриваются некоторые психологические особенности эмоций, формирование эмоциональных отношений, механизмы их влияния на познавательную активность личности. На основе анализа различных теорий эмоций, предлагается новый подход к пониманию взаимоотношений между когнитивными и эмоциональными компонентами психической деятельности. Выявлен эффект когнитивного отрицания и его психологический механизм.

Раскрывается психологический механизм влияния эмоций на реализацию имеющихся у обучаемых мотивов и поставленных целей. Эмоции активизируют познавательную деятельность, обеспечивают ее организацию и управление, и тем самым выступает как первичная мотивация учения.

THE ROLE OF EMOTIONAL DIRECTION IN COGNITIVE ACTIVITY

Abstract

Bakhtiyar Aliyev,
*Corresponding Member ANAS, professor,
Baku State University*

The article discusses some psychological characteristics of emotions, the formation of emotional relationships, the mechanisms of their influence on the cognitive activity of the individual. Based on the analysis of various theories of emotions, a new approach to understanding the relationship between the cognitive and emotional components of mental activity is proposed. The effect of cognitive denial and its psychological mechanism are revealed.

The psychological mechanism of the influence of emotions on the implementation of the motives and goals set by students is revealed. Emotions activate cognitive activity, ensure its organization and management, and thereby act as the primary motivation for learning.

Məqalə BDU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 01 aprel 2019-cu ildə daxil olmuşdur

EMOSİONAL İNTELLEKT: NƏZƏRİ BAXIŞLARIN TƏHLİLİ

Bəxtiyar Əliyev,

*AMEA-nın müxbir üzvü, professor,
BDU-nun "Psixologiya" kafedrası*

Həşimova Nəzrin

*BDU-nun psixologiya kafedrası
Zahid Xəlilov küçəsi – 23. indeks: AZ 1148
E-mail: mr.psixologiya@mail.ru*

Açar sözlər: *emosiya, intellekt, emosional intellekt, sosial komponent, modellər, koqnitiv bacarıqlar*

Ключевые слова: *эмоция, интеллект, эмоциональный интеллект, социальный компонент, модели, когнитивные умения*

Key words: *emotion, intelligence, emotional intelligence, social component, models, cognitive skills*

İntellektin öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqatlar nəticəsində intellekt anlayışı müxtəlif məsələləri həll etmək, ətraf mühitə adaptasiya olunmaq və əqli qabiliyyət kimi təhlil olunmuşdur. İntellektin öyrənilməsi məqsədilə aparılan tədqiqatlar emosiyaları intellektin bir növü kimi nəzərdən keçirməyə şərait yaratmış, lakin müxtəlif dövrlərdə bu fenomenə fərqli münasibətlər olmuşdur. Emosiya və intellekt arasındakı əlaqənin araşdırılması nəticəsində elmə yeni anlayış emosional intellekt anlayışı daxil edilmişdir. Bu anlayış XIX və XX əsrdən etibarən bir çox tədqiqatçının diqqət mərkəzində olmuşdur.

Emosional intellekt probleminə ilk dəfə 1985-ci ildə U.Peyn adlı bir amerikalı tələbənin dissertasiyasında toxunulduğu qeyd edilir. Bu eyni zamanda emosional intellektin akademik termin olaraq istifadə olunduğu ilk mənbə idi [9]. 1990-cı ildə C.Mayer və P.Salovey tərəfindən emosional intellekt anlayışına aydınlıq gətirilmişdir. C.Mayer və P.Saloveyə görə, emosional intellekt "emosiyaların tanınması, anlaşılması, ifadə və təhlili, emosional biliklərdən istifadə, emosiyaları idarəetmə bacarığıdır"[8]. Onların fikrincə, emosional intellekt eyni zamanda "insanları motivasiya edə bilmək üçün lazım olan özünə nəzarət,

iradi səy, təkid və qabiliyyət” kimi təhlil edilmişdir. Bəzi tədqiqatçılara görə, emosional intellekt “bir insanın özünün və başqalarının emosiyalarını tanıya bilməsi, onları bir-birindən fərqləndirməsi və bu məlumatları düşüncə, davranışlarında sərgiləyərək doğru bir şəkildə istifadə edə bilmək qabiliyyətidir”[1].

Qeyd edək ki, psixoloji ədəbiyyatda emosional intellekti izah edən iki əsas model mövcuddur.

1. Qabiliyyətlər modeli
2. Qarışıq model

D.Kobb və C.Meyer tərəfindən bu modellər aşağıdakı kimi təsvir olunmuşdur:

Qabiliyyətlər modeli: Emosional intellekti həm bir qabiliyyət qrupu kimi, həm də emosiyalar əsasında yaranan qabiliyyət növü kimi təsvir edir.

Qarışıq Model: Bu model qabiliyyətlər modelindən daha populyar bir model olub, emosional intellekti sosial bacarıqların, xüsusiyyət və davranışların birgə nəzərdən keçirilməsi, hər bir fəaliyyətdə müvəffəqiyyəti təmin edən qabiliyyət növü kimi qeyd edilmişdir.

Bu yanaşmalarda tədqiq olunan dörd modeldən (C.Meyer və P.Salovey,

R.Bar-On, K.Kuper və A.Savaf, D.Qoulmen) birinci model qabiliyyət modeli, digər üç model isə qarışıq modellər hesab olunur. Emosional intellekt anlayışını müasir dövrümüzdə tədqiq edən üç fərqli məktəb mövcuddur:

1. D.Qoulmen¹ və onun tərəfdarları tərəfindən əsas qoyulan “Emosional və sosial intellekt” məktəbi;

2. C.Mayer və P.Salovey² tərəfindən yaradılan məktəb;

3. R.Bar-On³ məktəbi.

Emosional və sosial intellekt sahəsində tədqiqatlar aparmış D.Qoulmenə görə (1995–1998-ci illər), emosional intellekt doğulandan mövcud olan qabiliyyət növü kimi deyil, həyat situasiyaları əsasında, müxtəlif yaş dövrlərində yaşanan təcrübələr və emosional reaksiyalar nəticəsində inkişaf etdirilə bilən qabiliyyətdir. O, emosiyaların intellektlə birbaşa qarşılıqlı əlaqədə olduğunu qeyd edərək, emosiya və intellektdən istifadə etmə bacarığını emosional intellekt olaraq vurğulayırdı. Emosional intellekti özünü motivasiya etmə, baş verən uğursuzluqlara baxmayaraq ruhdan düşməmək, məqsədə nail olma, insanın özünə və emosiyalarına nəzarət, digər

¹ D.Qoulmen emosional intellekt anlayışını dünyaya tanıdan tədqiqatçı.

² C.Mayer və P.Salovey emosional intellekt anlayışını psixoloji ədəbiyyatlarda və elmi istiqamətdə tədqiqini həyata keçirən mütəxəssislər.

³ R.Bar-On, emosional intellektin ölçülməsi məqsədilə emosional intellekt metodikasını hazırlayan və akademik istiqamətdə tətbiq edən ilk tədqiqatçı

insanlarla münasibətdə empatiya yaratma bacarıqları kimi təsvir edən D.Qoulmenin fikrincə, emosional intellekt sahəsinə daxil olan beş əsas qabiliyyət mövcuddur:

1. Özünü anlama
2. Emosiyaları idarəetmə
3. Özünü təhrik etmə (motivasiya)
4. Başqalarının emosiyalarını anlama (empatiya)
5. Sosial bacarıqlar (davranış və münasibətləri idarə etmək üsullarını müəyyənləşdirmək)

Onun konsepsiyasına əsasən bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq inkişaf edən bu bacarıqlar şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə özünü daha çox biruzə verir. D.Qoulmen emosiyalarını anlayıb onları idarədən, empatiya yaratmağı bacaran və sosial bacarıqlara malik insanları yüksək emosional intellekt bacarıqlarına sahib olan şəxslər kimi səciyyələndirir. Eyni zamanda emosional intellekt səviyyəsi yüksək olan insanlar rasionel təfəkkürə malik, qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrini daha yaxşı anlayın, sosial həyatda daha müvəffəqiyyətli və uğurlu şəxslər hesab edilirlər.

Emosional intellekt anlayışının psixoloji ədəbiyyatlarda və elmi istiqamətdə tədqiqini aparmış görkəmli tədqiqatçılar Con Mayer və Peter Salovey, David Caruzo və Lilia Çerkas-

skiy yazırlar: “İntellekt dərsləyinin 2000-ci il nəşrində biz emosional intellekti emosiyaları qavramaq və ifadə etmək, emosiyaların düşüncəyə assimilyasiyası, emosiyalarla anlamaq və onlarla düşünmək, həm özünün, həm də başqalarının emosiyalarını tənzimləmək bacarığı kimi tərif verdik.”¹ Başqa müəllifin fikrincə, “emosional intellekt sosial intellektin bir forması olaraq şəxsin özünə və başqalarına aid emosiyaları müşahidəsi nəticəsində əldə etdiyi məlumatları düşüncə və davranışlarında istifadə etmək bacarığıdır”[4]. D.Qoulmen və R.Bar-Onun ardınca bu müəlliflər empatiyanı emosional intellektin əsas komponenti kimi qeyd edərək bu anlayışın əqli intellekt anlayışından fərqli olduğunu vurğulayırdılar. Onların apardıqları tədqiqatlarda empatiya qabiliyyəti inkişaf etmiş insanların özlərini və qarşılıqlı münasibətdə olduğu şəxslərin hislərini daha yaxşı anladıqları və davranışlarında buna diqqət etdikləri məlum olmuşdur. Məlumdur ki, P.Salovey və C.Mayer ilk tədqiqatlarında emosional intellektin üç komponentdən ibarət olduğunu iddia edirdilər: a) insanın özünün və başqalarının emosiyalarını qiymətləndirməsi, b) özünün və başqalarının emosiyalarını tənzimləməsi c) problemlərin həllində emosiyaların istifadə edilməsi [8]. Ciddi

¹ John D.Mayer, Peter Salovey and et. Emotional intelligence

tənqidlərdən sonra onlar öz nəzəriyyələrinə dəyişiklik edərək emosional intellektin dördtərəkibli tərifini verərək emosional intellekt modelinin dörd əsas komponentdən ibarət olduğunu vurğulayırlar:

1. Emosiyaları qavramaq, dəyərləndirmək və ifadə etmək
2. Emosiyaları istifadə etmək
3. Emosiyaları anlamaq və onlarla düşünmək
4. Emosiyalara nəzarət və onların tənzimlənməsi

Cədvəl 1.

C.Mayer və P.Saloveyin qabiliyyətə əsaslanan emosional intellekt modeli

[C.Meyer və Salovey, 1997, s.11]

Komponent	Qabiliyyət
I komponent: Emosiyaları qavrama, dəyərləndirmə və ifadə etmə	• Öz emosiyalarını anlama və ifadə etmək • Başqalarının emosiyalarını anlama və ifadə etmək • Emosiyaların tam ifadəsi və lazimi emosiyaları göstərilməsi • Müxtəlif emosional ifadələri fərqləndirmə
II komponent: Emosiyaların istifadəsi	• Emosiyalar diqqəti idarə edir və düşünməni təmin edir • Əhval-ruhiyyələr şəxsin qavrama tərzini dəyişdirir və fərqli baxış nöqtəyindən nəzərdən anlamaya səbəb olur • Emosional vəziyyətlər problemin həllinə təşviq edir

Komponent	Qabiliyyət
III komponent: Emosiyaları anlama və onlarla düşünmək	• Emosiyaları təsvir etmək və fərqli emosiyalarla onların mənaları arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək • Emosiyaların məzmununu və onların qarşılıqlı əlaqələrini anlamaq • Müxtəlif emosional vəziyyətləri şərh etmək və müxtəlif duyğuların komponentlərini anlamaq • Emosional vəziyyətlər arasındakı keçidləri anlamaq
IV komponent: Emosiyalara nəzarət etmək və onların tənzimlənməsi	• Müsbət və mənfi emosiyaları anlama • Emosiyaları emosional və əqli inkişaf baxımından tətbiqi mövzusunda fərqləndirmək və ya birləşdirmək • Mənfi emosiyaların təsirini azaldaraq müsbət emosiyaların təsirini artıraraq özünün və başqalarının emosiyalarını tənzimləmək

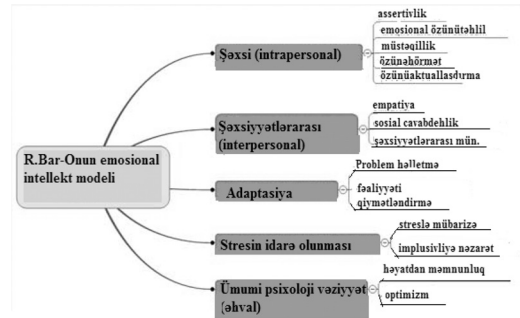
R.Bar-Onun modelində emosional intellekt insanların ərtaf mühitin təsir və tələblərinə uyğunlaşmasını və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişaf etdirilməsini təmin edən şəxsi, emosional və sosial bacarıqlar olaraq təsvir edilir. R.Bar-On emosional intellektin sosial intellektin təməlinə təsvir olunduğunu vurğulayaraq təklif etdiyi modelin yalnız emosional intellekt kimi deyil, “emosional-sosial intellekt (ESİ)» olaraq adlandırılmasını qeyd edirdi [6]. Emosional-sosial intellekt insanların yaşadıkları hadisələrdən təcrübə toplaması, bu müddətdə özünü

anlaya və doğru ifadə edə bilməsini, digər insanlarla səmərəli münasibət qurmasını təmin edən sosial və emosional bacarıqlar kimi dəyərləndirilir. Bu modelə görə, emosional-sosial intellekt, insanın özünü tanıması, zəif və güclü tərəflərini müəyyənləşdirməsi istiqamətində emosiya və düşüncələri istifadə etmək bacarıqlarını özündə ehtiva edir [6]. Bu səbəbdən yüksək emosional-sosial intellektə malik insanlar, emosiya və düşüncələrinə nəzarət etməyi və istiqamətləndirməyi bacaran, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə nüfuzlu, uğurlu şəxslər kimi qiymətləndirilir.

Emosional-sosial intellekt mövcud vəziyyətin obyektiv olaraq dəyərləndirilə bilməsini özündə birləşdirir və bu dəyərləndirmələr istiqamətində insanlar şəxsi və sosial dəyişiklikləri səmərəli idarə edə və gerçəkləşdirə bilirlər. Burada insanlar problemlərin həlli, doğru qərarın qəbulu üçün hərəkət edirlər. Ona görə də nikbin, pozitiv bir baxış bucağına, daxili motivasiyaya sahib olmalıdırlar.

R.Bar-On emosional intellekti “insanlarla sağlam ünsiyyət qurmaq, baş verən hadisələrə tez bir zamanda uyğunlaşaraq problemləri həll etmək və ətraf mühitə qarşı daha diqqətli ola bilmə bacarığı” kimi müəyyən edərək emosional intellektin beş komponentdən ibarət olduğunu qeyd edirdi: 1) şəxsi bacarıqlar, 2) şəxsiyyətlərarası

bacarıqlar, 3) stresin idarə olunması, 4) uyğunlaşma bacarığı, 5) ümumi psixoloji əhval.

Şəkil 1. R.Bar-On modelinə görə emosional intellektin komponentləri

Bu komponentlərin hər birində alt qruplar da mövcuddur:

1. Assertivlik – şəxsin öz emosiya-larını, düşüncələrini, istəklərini və tələbatlarını aydın, dəqiq şəkildə ifadə etməsi və bu zaman qarşısındakı şəxsin və ya şəxslərin emosiya, düşüncə, istək və tələbatlarına qarşı diqqətli davranışı ilə səciyyələndirir. Bu, həmsöhbətin maraq və reaksiyalarını nəzərə alaraq, insanların aydın, konkret və birmənalı şəkildə ünsiyyət qurmasına imkan yaradır.

2. Emosional özünütəhlil – insanın öz hisslərinin, davranışlarının səbəblərini və ətrafdakılarına olan təsiri anlamaq qabiliyyətidir. Bu qabiliyyəti inkişaf etməyən şəxslər öz hisslərinin və başqalarının əlində “marionet oyuncaq” vəziyyətində olurlar [6].

3. Müstəqillik – müstəqil qərar qəbul etmək, öz məqsədlərini müəyyən-ləşdirərək məqsədə nail olmaq yollarını

tapmaq, özünü motivasiya etmək və istiqamətləndirə bilmək bacarığıdır.

4. Özünüqiymətləndirmə və özünə-hörmət – öz güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirmək və özünəhörmət bacarığıdır.

5. Özünənam bir insanın vəziyyətdən asılı olmayaraq özünə güvənməsinə şərait yaradır ki, bu da ilk növbədə insanın ətraf mühitə, insanlara və özü haqqında olan fikirlərin formalaşmasına səbəb olur. Özünüqiymətləndirmə özünəhörmətin yaranmasında əhəmiyyətli rola malikdir.

6. Özünüaktualaşdırma – şəxsi məqsədlərini və potensialını müəyyənləşdirərək onları həyata keçirmək bacarığıdır. Yüksək səviyyəli özünüaktualaşdırma tələbatı olan şəxs öz işini sevən, özünü ifadə etməyi bacaran və öz potensialını aktualaşdırma bilən şəxs kimi şərh olunur.

7. Empatiya – dünyanı başqa bir insanın “gözü” ilə görə bilmək, özünü həmin şəxsin yerinə qoyaraq onun emosiyalarını özününkü kimi yaşamaq bacarığıdır. Empatiya həmçinin qarşıdakı şəxsin fikir və davranışlarının səbəblərini aydınlaşdırmanın bir yoludur. İş mühitində empatiyanın olması kollektiv daxilində gərginliyi azaldaraq əməkdaşlığın formalaşmasını təmin edir.

8. Sosial cavabdehlik (məsuliyyət) – bir şəxsin birbaşa faydası olmayan bir qrupun, təşkilatın və ya

cəmiyyətin xeyrinə əməkdaşlıq istəyi və bu istəklərini göstərmək bacarığıdır.

9. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər – digər insanlarla xoş ünsiyyət və münasibət yaratmaq bacarığıdır.

10. Problemləri həll etmək – ailədə, işdə şəxsi və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə problemləri müəyyən etmək və həll etmək bacarığıdır.

11. Reallığın qiymətləndirilməsi-reallıqları şəxsin öz təsəvvüründə canlandırdığı kimi deyil, realıqda olduğu kimi görmək bacarığıdır. Başqa sözlə, mövcud vəziyyətlə bağlı obyektiv rəy vermək bacarığı olaraq da qeyd olunur.

12. Streslə mübarizə – baş verən neqativ hadisələrə qarşı effektiv şəkildə müqavimət göstərmək və onlarla mübarizə aparma bacarığı kimi qiymətləndirilir. Streslə mübarizə apara bilməyən şəxs həqiqəti olduğu kimi qiymətləndirmək, qərar qəbul etmək və lazımı şəkildə mübarizə aparmaq bacarığına malik olmur.

13. Həyatdan məmnuniyyət – insanın başqa insanlara və ümumiyyətlə həyata uyğunlaşma bacarığıdır. Müvəffəqiyyət əldə edən insanlar iş mühitində və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə də uğurlu şəxslər hesab olunurlar, çünki belə şəxslər düzgün ünsiyyət üslubundan istifadə edərək hər cür maneələrin aradan qaldırılması üçün zəruri olan reallığı kifayət qədər qiymətləndirmə bacarığına sahib olurlar.

14. Optimizm – pozitiv münasibəti qorumaq və həyatı müsbət istiqamətdə görmək bacarığı olaraq nəzərdən keçirilir. Pozitiv və ya optimist şəxslər problemin həlli zamanı keçmişdə istifadə etdikləri uğurlu təcrübələrini yenidən tətbiq edərək, problemləri fəal surətdə həll etmək bacarığına güvənərək baş verən hadisələrə müsbət istiqamətdə yanaşmağa üstünlük verirlər.

Cədvəl 2.

Üç fərqli məktəbə görə emosional intellektin komponentləri

D.Qoulmen	C.Mayer, P.Salovey və K.Karuzo	R.Bar-On
• emosiyaları anlama • özünü idarəetmə • empatiya • özünüaktuallaşdırma • sosial bacarıqlar	• emosiyaları dərkətmə • təfəkkürü stimullaşdırmaq üçün emosiyaların istifadə edilməsi • emosiyaları anlama • emosiyaları idarəetmə	• fərdi bacarıqlar • ümumi bacarıqlar • uyğunlaşma bacarığı • stressin idarə edilməsi • ümumi psixoloji əhval

P.Salovey ve C.Mayer (1997) tərəfindən tədqiq edilən emosional intellekt modeli sonradan Nikola Şutte ve tərəfdaşları tərəfindən tədqiq edilmiş və Şutte emosional intellekt metodikasını yaradılmışdır. N.S.Şuttenin emosional intellekt modeli özünə hesabat (self report) modelidir [11]. Bu model emo-

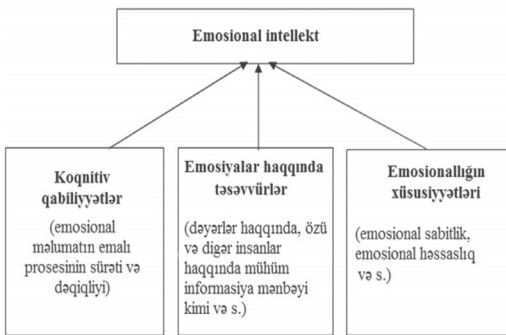
sional intellekti şəxsin özünün və başqalarının emosiyalarını anlama, ifadə etmə, şəxsin özünün və başqalarının emosiyalarını tənziqləmə və emosiyaların problem həllində istifadə olunma bacarığı kimi qeyd etmişdir. N.S.Şutte emosional intellekt metodikasına əsasən belə ifadə etmişdir: “Emosional intellektin nəzəri və praktik istiqamətdən elmi əsasda təsdiq edilmiş model və metodlara ehtiyacı vardır”[11]. Buna görə də, emosional intellektin ölçülməsi məqsədilə N.Şutte metodikasını tərtib etmişdir. Emosional intellektin ölçülməsi metodlarından biri olan N.Şutte metodikasını otuz üç maddə və bir ölçülü strukturdan ibarətdir. [10, s 26].

D.V.Lyusin tərəfindən irəli sürülən emosional intellekt modelinin tərkibinə özünün və başqalarının emosiyalarını tanımaq və onları idarəetmək qabiliyyəti aid edilir. Emosiyaları anlamaq qabiliyyəti dedikdə bir insanın aşağıdakı qabiliyyətlərə malik olduğu nəzərdə tutulur:

1. Emosiyaları tanıma qabiliyyəti:
 - Emosiyaları dərkətmək, özündə və başqalarında emosional gərginliyi müəyyənləşdirmək;
 - Emosiyaların identifikasiyası, özündə və başqalarında emosiyaları müəyyənləşdirmək və onları sözlə ifadə etmək;
 - Yaranan emosiyaların səbəblərini və onun nəticələrini anlamaq;

2. Emosiyaları idarə etmək qabiliyyəti:

- Emosiyaların intensivliyinə nəzarət etmək, hər şeydən öncə güclü emosiyaların yaranmasının qarşısının alınması;
- Emosiyaların xarici təzahürünə nəzarət etmək;
- İxtiyari şəkildə bu və digər emosiyaları yaratmaq [5].

Şəkil 1. Emosional intellektə təsir edən amillər (D.V.Lusin, 2004)

Emosiyaları anlamaq və onları idarə etmə qabiliyyəti insanın həm öz emosiyalarına, həm də başqalarının emosiyalarına yönələ bilər. D.V.Lyusin burada şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyət-arası Eİ-i qeyd edərək hər iki emosional intellekt növünün müxtəlif kognitiv proseslər və vərdişlərlə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu vurğulayır. Bu modeldə emosional intellektin strukturunda iki komponent qeyd olunur ki, bu komponentlərin kəsişməsi nəticəsində emosional intellektin dörd növü müəyyənləşdirilmişdir.

Cədvəl 3.

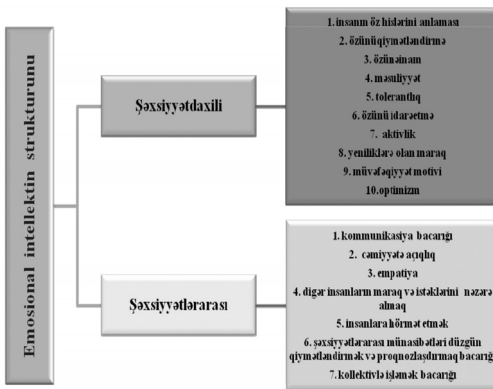
Emosional intellektin strukturu

	Şəxsiyyətlər- arası Eİ	Şəxsiyyət- daxili Eİ
Emosiyaları anlamaq	Başqalarının emosiyalarını anlama	öz emosiyalarını anlama
Emosiyaları idarə etmə	Başqalarının emosiyalarını idarə etmə	öz emosiyalarını idarə etmə ekspressiyaya nəzarət

Digər tədqiqatçı M.A.Manoylova-nın yanaşmasına əsasən emosional intellekt «insanın özünün və başqalarının emosiya və hisslərini anlama, dərk etmə, və nəzarət edə bilmə qabiliyyətidir» [6, s.17]. L.V.Vekker isə emosiya, hissləri və iradəni eyni psixi aktlara aid edərək, emosional intellektin özünü və başqalarını anlamaq üçün vacib olan fəaliyyət və ünsiyyətin birligliyi nəticəsində meydana çıxan, şəxsin sosial davranış normaları zamanı «özünütənzimləmə» və «motivator» proqramı olaraq qeyd edir. Həmçinin M.A.Manoylova görə emosional intellekt psixi inikasın tamlığını və inteqrativliyini əks etdirir [5, s.10-11]. Modelin müəllifi sayılan M.A.Manoylova emosional intellektin strukturunu iki əsas aspektdən izah edirdi:

1. Şəxsiyyətdaxili aspekt;
2. Şəxsiyyətlərarası və ya sosial aspekt (özünü və şəxsiyyətlərarası münasibətləri idarə etmək qabiliyyəti) [6, s.17].

Birinci «aspektə» insanın öz hislərini anlaması, özünüqiymətləndirmə, özünəinam, məsuliyyət, tolerantlığı, özünü idarəetmə, aktivlik, yeniliklərə olan maraq, müvafəqiyyət motivi, optimizm, ikinci «aspektə» isə kommunikasiya bacarığı, cəmiyyətə açıqlıq, empatiya, digər insanların maraq və istəklərini nəzərə almaq, insanlara hörmət etmək, şəxsiyyətlərarası münasibətləri düzgün qiymətləndirmək və proqnozlaşdırmaq və kollektivlə işləmək bacarıqları daxil edilmişdir [6]. M.A.Manoylovaya görə emosional intellektin əsas xüsusiyyətlərinə empatiya, tolerantlıq, iddialılıq (assertivlik) və özünüqiymətləndirmə aid edilir [7].

Şəkil 3. M.A.Manoylovaya görə emosional intellektin strukturu

Emosional intellektin daha bir tədqiqatçısı Q.M.Kuçinsk emosional intellektin mövqeyini müəyyənləşdir-mək baxımından «intellektlər ailəsi»

adlı maraqlı bir intellekt modeli təklif etdi. O, intellekti (və ya «ümumi intellekt») şəxsin üzləşdiyi problemləri həll etmək üçün zəruri olan biliklərin əldə olunmasını təmin edən müxtəlif psixi proseslərin və funksiyaların birgə əlaqəsi kimi müəyyənləşdirmişdir. Q.M.Kuçinskə görə, ümumi intellektin strukturunda həll edilən tapşırıqların xarakterinə uyğun olaraq, iki alt qrup fərqlənir:

- 1) akademik (abstrakt-məntiqi);
- 2) praktiki intellekt.

Praktik intellekt şəxsin qarşısında duran gündəlik tapşırıqların həll edilməsi, özünəməxsusluğu, süniliyi və həyatdan təcrid olunması kimi xüsusiyyətlərə malik olaraq akademik intellektdən köklü şəkildə fərqlənir. Q.M.Kuçinskə, görə praktik intellektin əsas struktur komponentləri 1) əşyavi-praktik və 2) sosial-praktik intellektidir. Əşyavi-praktik intellekt, cansız bir obyektiv mühitlə əlaqəli olduğu halda, sosial-praktik intellekt müəyyən bir vəziyyətdə digər insanlarla birbaşa qarşılıqlı münasibətlər zamanı özünü göstərir. Sosial-akademik intellekt isə yalnız fərdi hallarda özünü göstərir (məsələn, «Mən-konsepsiyası») və ya ictimai şüurun yaradılması ilə əlaqəlidir. Bu yanaşmaya əsasən, müxtəlif baxış bucağından asılı olaraq, emosional intellekt sosial-praktiki intellektin bir hissəsi kimi qəbul olunur.

Nəticə:

Emosional intellekt probleminin tədqiqinə həsr edilmiş mövcud ədəbiyyatların təhlili belə bir fikir irəli sürməyə əsas verir ki, insanlar arasında konfliktlərin yaranması, iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə belə insanların özünü xoşbəxt hiss etməməsi, həyatda məqsədə nail ola bilməmək və müvəffəqiyyət qazanmanın mümkünsüzlüyü bir çox hallarda məhz emosional intellektlə bağlıdır. Belə mühüm çatışmazlıqların aradan qaldırılması emosional intellektin təhsil sistemində inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bu səbəbdən orta məktəb və universitetlərdə emosional intellektin tədrisi və inkişaf etdirilməsi vacib məsələlərdən biri hesab olunur. Belə təhsil yalnız “qüsurlu” olan və təlimdən geri qalan uşaqların qüsurlarını kompensasiya etmək üçün deyil, hər bir şəxs üçün zəruri olan bir sıra bacarıqların inkişaf etdirilməsi şəklində təyin olunmalıdır. Burada əsas məqsəd isə təlim üçün emosiyaları istifadə etmək əvəzinə, birbaşa emosional intellektin inkişaf etdirilməsidir.

Ədəbiyyat:

1. Андреева И.Н. Алфавит эмоционального интеллекта / И.Н.Андреева. – СПб.: БХВ-Петербург, 2012. – 288 с.
2. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство. Искусство управления

людьми на основе эмоционального интеллекта / Д.Гоулман. – АСТ Москва, 2005. – С. 304 с.

3. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Д.Гоулман. – АСТ Москва, 2009. – С. 478 с.
4. Люсин Д.В. Социальный и эмоциональный интеллект: от моделей к измерениям / Д.В.Люсин, Д.В.Ушаков. – М.: Институт психологии РАН, 2009. – 347 с.
5. Манойлова М.А. Акмеологическое развитие эмоционального интеллекта учителей и учащихся - Псков: ПГПИ, 2004. - 140 с.
6. Манойлова, М.А. Развитие эмоционального интеллекта будущих педагогов / М.А. Манойлова. – Псков: ПГПИ, 2004. – 60 с.
7. Манойлова, М.А. Исследование эмоционального интеллекта педагога/ М.А. Манойлова // Пед. диагностика: науч.-практ. журнал. - 2006. - № 6.
8. Bar-On.R. EQ: BarOn Emotional Quotient Inventory: A Measure of Emotional Intelligence: Technical Manual. Multi-Health Systems (1997).
9. Bar-On.R. The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). Psicothema, (2006), 183 p.
10. Meyer, J.D., Caruso, D.R., & Salovey, P. (1999). Emotional intelligence meets traditional standards for an intelligence. Intelligence 270 p.

11. Meyer, J.D., & Salovey, P. (1997). What is emotional intelligence? In P. Salovey & D. Sluyter (Eds.), Emotional development and emotional intelligence: Implications for educators. New York: Basic Books.
12. Payne, W.L. (1983/1986). A study of emotion: developing emotional intelligence; self integration; relating to fear, pain and desire» Dissertation Abstracts International 47, p. 203A (University microfilms No. AAC 8605928)
13. Schutte N. S., Malouff J. M., Hall L. E., Haggerty D. J., Cooper J. T., Golden C. J., et al. (1998). Development and validation of a measure of emotional intelligence // Personality and individual differences, 25, pp. 167-177

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ: АНАЛИЗ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ

*Бахтияр Алиев,
Член.корр. НАНА, профессор,
Бакинский Государственный Университет*

*Назрин Хашимова,
Бакинский Государственный Университет*

Абстракт

В данной статье рассматриваются основные подходы к проблеме «эмоциональный интеллект». На основе сравнительного анализа истории исследования эмоционального интеллекта раскрывается психологическое содержание этого феномена и его значение в жизни личности, во всех сферах человеческой деятельности. Исходя из различных моделей эмоционального интеллекта отмечается необходимость развития этой способности личности и организация учебного процесса по формированию этой способности.

**EMOTIONAL INTELLIGENCE:
AN ANALYSIS OF THEORETICAL APPROACHES**

Bakhtiyar Aliyev,
Corresponding Member ANAS, professor,
Baku State University

Nazrin Hashimova
Baku State University

Abstract

This article discusses the main approaches to the problem of «emotional intelligence». Based on a comparative analysis, the history of the study of emotional intelligence reveals the psychological content of this phenomenon and its significance in the life of an individual, in all spheres of human activity. Based on the different models of emotional intelligence, the necessity of developing this personality ability and the organization of the educational process for the formation of this ability are noted.

Məqalə BDU-nun Psixologiya kafedrasını iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 01 aprel 2019-cu ildə daxil olmuşdur

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНЫЙ ПОДХОД В ПСИХОЛОГИИ И ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРНОЙ ПСИХОСОМАТИКИ

Мариам Мустафаева

*Диссертант университета Одлар Юрду
Koroğlu Rəhimov, 45, Bakı, Nərimanov, AZ1110*

Açar sözlər: sistem yanaşma, struktur, sistem-struktur yanaşma, şəxsiyyət, şəxsiyyətin strukturu, struktur psixosomatika

Ключевые слова: системный подход, структура, системно-структурный подход, личность, структура личности, структурная психосоматика

Key words: system approach, structure, system-structural approach, personality, personality structure, structural psychosomatics.

Проблема психологии личности и сознания занимала и занимает центральное место в различных психологических школах. Одним из важных вопросов методологического характера является единица анализа психики и ее структура. Как не парадоксально, для понимания и раскрытия психологической сущности личности были предприняты попытки изучения патологии личности. К таким исследованиям можно отнести классические работы Э.Кречмера, У.Шелдона, Г.Айзенка, З.Фрейда, К.Юнга и других исследователей, которые разработали свои концепции понимания личности. Во всех этих теориях, без исключения,

ставился и решался вопрос о структуре сознания и личности человека. Они исходили из того, что каждое психическое или психосоматическое расстройство соответствует определенному типу личности, имеющей своей специфической структуры.

Достаточно бросить беглый взгляд на подход Уильяма Шелдона, чтобы понять, почему они вызвали большой интерес и дали толчок к системно-структурному подходу в изучении психологии личности, в частности такого нового направления как структурная психосоматика. В 1950-х годах Уильям Шелдон (р. 1899) заинтересовался разнообразием человеческих тел. Он основывался на более ранних ра-

ботах, выполненных Эрнстом Кречмером в 1930-х годах. Кречмер полагал, что существует связь между тремя различными физическими типами и определенными психологическими расстройствами. В частности, он полагал, что короткий, круглый тип Пикника был более склонен к циклотимическим или биполярным расстройствам, и что высокий тонкий астенический тип (в меньшей степени мышечный атлетический тип) был более склонен к шизофрении.

Американский психолог и автор одной из известных психологических теорий личности Ганс Айзенк писал: «В качестве примера мы можем взять само определение самого термина «личность». Здесь мы сразу обнаруживаем явно непримиримую оппозицию между теми, кто делает упор на поведенческих актах, и теми, кто делает упор на динамические концепции. В качестве примера определения поведенческого типа мы можем процитировать Уотсона (1930), согласно которому личность - это «сумма действий, которые могут быть обнаружены путем фактического наблюдения в течение достаточно длительного периода времени, чтобы дать достоверную информацию». В качестве примера динамического типа определения мы

можем процитировать Prince (1924), согласно которому «личность - это совокупность всех биологических врожденных склонностей, импульсов, тенденций, appetитов и инстинктов индивида и приобретенных диспозиций и тенденции»[13,с.1-2]. Далее определяя личность, излагает совершенно новый методологический подход: «Личность - это более или менее устойчивая и прочная организация характера, темперамента, интеллекта и телосложения человека, которая определяет его уникальную адаптацию к окружающей среде. Характер обозначает более или менее устойчивую и прочную систему поведения человека («воля»); Темперамент, его более или менее устойчивая и прочная система аффективного поведения («эмоции»); Интеллект, его более или менее устойчивая и прочная система когнитивного поведения («интеллект»); Телосложение, его более или менее устойчивая и прочная система телесной конфигурации и нейроэндокринной одаренности. Следует отметить, что это определение, которое во многом обязано Roback (1927), Allport (1937) и McKinnon (1944), очень подчеркивает концепцию системы, структуры или организации; в этом она противоречит доктрине специфичности поведения, которая почти

полностью повлияла на американские исследования с начала девятнадцати до недавнего времени» [13, с.1-2].

Другой известный психолог Гордон Оллпорт, критикуя психоанализ и бихевиоризм, предложил свою уникальную теорию личности как открытую систему, которая имеет определенную иерархию структурных элементов. Он личность определяет следующим образом: «Личность – это динамическая организация тех психофизических систем внутри индивида, которые определяют характерное для него мышление и поведение и детерминируют его уникальное приспособление к окружающей среде» [9, с.18]. Он исходил из идиографического подхода, который предполагает, что каждый человек имеет уникальную психологическую структуру. Как динамическая организация личность непрерывно развивается, благодаря тому, что действия психики и тела человека имеют очень сложные взаимосвязи, обеспечивающие единства личности.

Несмотря на различие и понимание сущности личности, во всех этих подходах она рассматривается как система, имеющая свою структуру и целостность. Поэтому возникает необходимость анализа таких понятий как система, структура, целостность и системно-структур-

ный подход. Не имея четкую и понятную методологию изучения предмета невозможно постижение его истинной сущности.

Системно-структурный метод познания предметов и явлений предполагает изучения самой структуры и место, составляющих ее элементов в этой структуре. Поскольку система понимается как «взаимосвязь вещей, процессов или частей, образующих некое целое» [3, с.381], то она должна выявлять закономерностей взаимосвязи и соединения элементов в систему. Это и составляет структуру предмета познания. Системный подход необходимостью требует изучения и функций системы и ее компонентов. Системный подход дает возможность четко провести границы между системы и их взаимоотношений. Такой подход так же позволяет изучения генезиса. Функциональных и морфологических изменений структуру. В этой связи большой интерес представляет мысли известного философа Георгия Щедровицкого о системно-структурном подходе, которые были использованы психологами в изучении психологической структуры психики и личности человека в России. Он в своей работе о системно-структурном подходе в анализе и описании эволюции мыш-

ления писал: «Системное изображение объекта, с новой точки зрения, обязательно должно содержать четыре слоя представлений: процессов, функциональных структур, организованностей материала и морфологии; последний слой, в свою очередь, содержит процессы, функциональные структуры и организованности материала, но уже другого типа, нежели первые, и они тоже входят в систему, но на иных правах, в другом качестве. Между собственно системными и морфологическими показателями объекта существуют свои сложные отношения и связи, и последние точно так же должны формироваться исторически» [12].

В некоторых энциклопедиях системный подход определяется следующим образом: «Системный подход – это направление философии и методологии науки, специально-научного знания и социальной практики, в основе которого лежит исследование объектов как систем. Основная специфика системного подхода определяется тем, что он ориентирует исследование на раскрытие целостности объекта и обеспечивающих её механизмов, выявление многообразных типов связей сложного объекта и слияние их в единую теоретическую картину. Близкими по со-

держанию к понятию «системный подход» являются понятия «системные исследования», «принцип системности», «общая теория систем» и «системный анализ»(10)

Реалии современного мира требуют самого пристального внимания к многомерности сложных процессов, формирующих разные его контексты, а так же к связям между их элементами, вплоть до слабых и сверхслабых (8, стр.2). Рассмотренный нами выше системно-структурный метод или подход как совокупность общенаучных методологических принципов, может составить методологическую основу исследования личности как открытой системы. Дело в том, что при таком подходе отрывается новая возможность рассмотрения структуры психики как многоуровневой система, раскрыть процесс формирования структуры самой психики, установить основные факторы ее формирования.

Для понимания и раскрытия природы и сущности психики как сложного системного явления, нам представляется возможным использование подхода и В.Г. Афанасьева, который выделил ряд взаимосвязанных аспектов, составляющих в своем единстве системный подход:

- «системно-элементный, отвечающий на вопрос: «Из чего (каких

компонентов) образована система?»);

– системно-структурный, раскрывающий внутреннюю организацию системы, способ взаимодействия образующих ее компонентов, как по горизонтали, так и по вертикали;

– системно-функциональный, показывающий, какие функции выполняет система и образующие ее компоненты;

– системно-коммуникационный, раскрывающий взаимосвязь данной системы с другими;

– системно-интегративный, показывающий механизмы, факторы сохранения, совершенствования и развития системы;

– системно-исторический, отвечающий на вопросы: «Как, каким образом возникла система? Какие этапы в своем развитии проходила? Каковы ее исторические перспективы?» [2, стр.62-78]

В системном исследовании особое место занимают анализ и синтез системы, без которых не представляется возможным составление новой картины внутренней взаимосвязи структуры этой системы. Дело в том, что анализ позволяет выделить систему из среды, установить ее состав, структуру, функции, свойства, системообразующие факторы, а также взаимосвязи со средой.

В процессе синтеза создается модель реальной системы, повышается уровень абстрактного описания системы, определяется полнота ее состава и структур, базисы описания, закономерности динамики и поведения. На наш взгляд, понимание личности как открытой системы позволяет определить систему ее элементов, их упорядоченное строение и совокупность внутренних связей и ее свойства. Такой общий подход к пониманию строения предмета познания является важным методологическим принципом.

Таким образом, структуру человека в конкретный момент времени можно назвать «состоянием». Не смотря на то, что изучение состояний человека всегда было в центре внимания прикладной психологии, специалистам-психологам трудно было дать четкое определение того, что же такое «состояние» и как его измерить. Психические, психофизические, эмоциональные, состояния сознания, пограничные состояния психики, функциональные состояния – это далеко не полный перечень категорий, определяемых в современной практической психологии термином «состояние» [6,стр.2].

В течение последних десятилетий наиболее перспективные раз-

работки в данном направлении велись именно на основе принципов системного подхода, что позволило выйти за пределы традиционных и, зачастую сугубо описательных определений состояний, как явлений, «сопутствующих» психическим процессам, или «фоном», на котором осуществляется деятельность [6, стр.3].

Исходя из общих принципов системного подхода, состояние определяется как «срез работы системы на конкретный момент времени, который фиксирует момент устойчивой, закономерной связи между формой осуществления заданного поведения и спецификой комплекса воздействующих факторов» [1, стр.43].

Как писал Гордон Олпорт: «Хорошо известно, что нейропсихическая организация каждого человека уникальна. Это вполне объяснимо, поскольку каждый человек обладает уникальным наследственным генотипом и неповторимым личным опытом. И также хорошо известно, что хотя в системе личности нет окончательного единства, ей, тем не менее, свойственен высокий уровень организованности и внутренней согласованности» [9, с.18]. Но уровень организованности и согласованности зависят от взаимодействия генотипических и фено-

типических свойств личности, обеспечивающих равновесие (гомеостаз) между организмом и средой. Поэтому при взаимодействии этих факторов могут быть «нарушения», «разрывы», «включения», одним словом - структурный дефект, изначально вызванный воздействием одного или нескольких травмирующих факторов. При этом состояние человека базируется на данной структуре с ее дефектом и обусловлен ею. В своем конкретном воплощении спектр этих состояний практически безграничен. Это связано с тем, что человек последовательно переживает некоторое «особое состояние», возникающее под влиянием множества устойчивых и ситуативных воздействий. С целью восстановления нормального состояния и внутренней согласованности и целостности личности необходимо восстановить генетически заданную структуру, адаптивное поведение, обеспечивающее адаптацию к окружающей среде.

Для оказания такой компетентной психологической помощи применение системно-структурного подхода является важной методологической базой. Ибо при подборе средств психологической коррекции задача терапевта - не только иметь представление о внешних проявлениях неблагополучия в структуре

человека, но и понимать, в чем именно проявляется дефицит действованных регуляторных механизмов (6, стр.6).

Отмечая важность структурного подхода к пониманию психологической сущности личности и закономерностей ее развития, Л.С.Выготский писал: «Исследователь должен проникнуть не только в мертвую структуру некоторых синдромов, но раньше всего понять законы динамического сцепления, их связь и взаимосвязь, их отношения,... ибо разгадать связь и отношения динамической зависимости – значит понять внутреннюю логику этой структуры» [4, стр. 297].

Инструмент выявления способа связи элементов системы, ее структурного дефекта и его коррекции может быть любым. Так, в реальной практике нет разрыва между работой телесной или психотерапевтической. Следует понимать, что изучая структуру и функционирование человеческого существа, во всех его проявлениях, мы неизбежно вторгаемся в области, связанные с фундаментальными вопросами строения и функционирования в целом [8, стр.7].

Для понимания внутренней логики структуры динамической системы, называемой личностью, большой интерес представляет

структурная психосоматика как универсальная методология антропологии. В новых исследованиях ее предлагают рассматривать как метода системно-структурного подхода в психологии. Основу методологии структурной психосоматики составляет структурный анализ человеческого существа. Минченков А., Елпидифоров П. так объясняют свой подход, называемый структурной психосоматикой: «Важной особенностью такого подхода является принципиальная неразличимость «внешней» и «внутренней» деятельности, точнее, осознание того факта, что любая деятельность имеет «внешнюю» и «внутреннюю» составляющую, что человек участвует в каждом акте своего существования не отдельным элементом своей структуры, а ее целокупностью – идет ли речь о вертикали «тело-душа-дух» или об оси отражения-отреагирования» » [8,с.8].

Данный подход опирается на основные положения теории деятельности, которая в свое время разрабатывалась русским психологом А.Леонтьевым. Он в своей теории деятельности опирался на идею Л.С.Выготского и полагал, что внешняя практическая деятельность в ходе социализации, то есть в процессе усвоения социального опыта интериоризуется во «внутрь»

и формирует психическую деятельность. Таким образом, формируется психика и личность человека как субъекта деятельности. Это обеспечивает ее целостность и внутреннюю согласованность с внешним миром. Данная взаимосвязь справедлива как для вертикали, отражающей логические уровни, так и для «оси отражения-отреагирования». Реализация этой идеи на практике помогает соотнести объективные требования конкретной ситуации и актуализацию определенных форм внутренней активности субъекта в ней [8, стр.8], [7, стр.42].

Многоуровневая репрезентация внутренней структуры позволяет проводить анализ механизмов регуляции в двух плоскостях: (а) вертикальной, при рассмотрении взаимосвязей между разными иерархическими уровнями (макроанализ) и (б) горизонтальной, учитывающей текущие адаптационные перестройки на каждом из названных уровней (микроанализ) [6, стр.6].

Мы можем свести всю совокупность внешней и внутренней деятельности к многомерным процессам отражения-отреагирования, анализ которых, и связанных с ними телесных и психических проявлений, позволяет вычленивать так называемые логические уровни сознания [8, стр.14].

Рис.1. Структура логических уровней

Понятие «логических уровней сознания» впервые было введено американским мастером НЛП Робертом Дилтсом в 1982 г. Он же разработал одноименную структурную модель. В разных интерпретациях модели, в ней выделяют от 5-ти до 8-ми уровней.

В структурной психосоматике рассматриваются разные логические уровни сознания. Все эти уровни образуют единую иерархически построенную целостную структуру. Они могут быть объединены и в более крупные структурные слои: 1) проявлений личности, 2) личности, 3) ядра личности [8, стр.15].

На наш взгляд, в рамках системно-структурного подхода выделение структуры логических уровней и их особенностей имеет очень важное значение в понимании психологии личности. Выделяют следующие особенности структуры логических уровней:

– фрактальность, т. е. самоподобие организации;

– иерархичность, т. е. подчиненность предыдущего уровня последующему.

Логические уровни сознания не изолированы друг от друга, но иерархически соподчинены. Высший уровень сознания содержит в себе все предыдущие в качестве инструментария отражения и отреагирования. Таким образом, бессознательное оказывается не абсолютной, а относительной категорией [8, стр.23];

– возможность обозрения и описания каждого выделенного уровня лишь с позиции последующего;

– психосоматическое единство психических и соматических проявлений на каждом выделенном уровне и при их сквозном обозрении. На каждом логическом уровне равно представлены все составляющие вертикали «тело-душа-дух», они действуют связно и неразделимо с точки зрения процесса отражения-отреагирования [8, стр.23];

– взаимообусловленность способов отражения и отреагирования на каждом выделенном уровне;

– изоморфизм, т. е. взаимное однозначное соответствие на каждом логическом уровне когнитивных вопросов и комплексов телесных проявлений» [8, стр.15].

Структурная психосоматика и ее техника направлены на развитие

целостной личности, которая имеет четкую структуру, обеспечивающую динамичность развития и самоорганизации личности как единого целого. Здесь важную роль играет активность самого субъекта как творческого начала. Иной путь в принципе невозможен [8, стр.9].

По нашему мнению, структурная психосоматика и ее техника имеет большую перспективу в дальнейшем изучении психологии личности.

Литература:

1. Акофф Р., Эмери Ф. О целеустремленных системах. М., 1974
2. Афанасьев В.Г. О целостных системах // Вопросы философии. –1980. –№6
3. Брокгауз. Философия: концепции, мыслители, понятия. СПб, 2010, стр.301.
4. Выготский Л.С. Диагностика развития и педологическая клиника // Собр. соч.: В 6 т. Т.5. М., 1983
5. Лебедева Н.М., Иванова Е.А. Путешествие в гештальт: теория и практика. – СПб; М.: Речь, 2015 – 400 с.
6. Леонова А. Б. Структурно-интегративный подход к анализу функциональных состояний человека
7. <https://cyberleninka.ru/article/v/strukturno-integrativnyy-podhod-k-analizu-funktsionalnyh-sostoyaniy-cheloveka>
8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975

9. Минченков А.В., Елпидифоров П.Б. Методы структурной психосоматики. - СПб.: Издательский дом «ЮВЕНТА»; М: Институт общегуманитарных исследований, 2001. - 409 с.
10. Олпорт Г. Личность в психологии. М., 2009, стр 18.
11. Системный подход // <https://gtmarket.ru/concepts/7095>
12. Холл Майкл, Боденхамер Боб. Полный курс НЛП. – Москва: АСТ, -2014. - 635 с. – (Психология. Высший курс)
13. Щедровицкий, Г. П. Системно-структурный подход в анализе и описании эволюции мышления. Источник: [1973 а]. <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/3961/3989>
14. Eysenck H.J. The Structure of Human Personality. 2013, стр.1-2.

**PSİXOLOGİYADA SİSTEM-STRUKTUR YANAŞMASI
BAXIMINDAN PSİXOSOMATİKANIN
STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Abstrakt

Mariam Mustafayeva
Bakı Dövlət Universiteti

Məqalədə antropologiya və psixologiyada sistem-struktur yanaşmasının qısa analizi verilmiş və bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlar təhlil olunmuşdur. Məqalədə psixosomatikanın struktur xüsusiyyətləri anlayışı təhlil olunur, eyni zamanda onun xüsusiyyətləri struktur yanaşması baxımından tədqiq olunur.

**FEATURES OF STRUCTURAL PSYCHOSOMATICS
AS A SYSTEM-STRUCTURAL APPROACH IN PSYCHOLOGY**

Abstract

Mariam Mustafayeva
Baku State University

The article provides a brief overview of the system-structural approach in anthropology and psychology and analyzes the research conducted in this field. The article analyzes the understanding of the structural features of psychosomatics at the same time, while its features are studied in terms of the structural approach.

Məqalə BDU-nun Psixologiya kafedrasını iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 01 aprel 2019-cu ildə daxil olmuşdur

TOLERANTLIĞIN PSIXOLOJİ MAHIYYƏTİ VƏ TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

İrana Məmmədli

*BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrasının dosenti*

Elnarə Piriyeva

*BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrasının dosenti
E-mail:irana77mail.ru*

Acar sözlər: tolerantlıq, antik dövr, mədəni normalar, dözümlülük.

Ключевые слова: толерантность, античная эпоха, культурные нормы, терпимость.

Key words: tolerance, ancient era, cultural norms

Anlayış və fenomen kimi terminin ifadə olunması üçün istifadə olunan “tolerantlıq” sözü etimoloji cəhətdən latın dilində olan “**tolerantia**” sözündən əmələ gəlmişdir və mənası “**dözüm, səbr**” deməkdir. Bu əsasda tolerantlıq sözünə bir çox hallarda dözümlülük sözünün sinonimi kimi baxılır. Beləliklə, etimoloji ekskurs tolerantlığın anlaşılmasında əsas həlqə kimi çıxış edir. Məsələn, “Fəlsəfi ensiklopedik lüğət”də (E.F.Qubskiy, Q.V.Korablyov və V.A.Lutçenkonun red. ilə) tolerantlıq “...digər növ baxışlara, adətlərə və vərdişlərə dözümlülük” kimi müəyyən edilir [1]. Lakin tolerantlığın mahiyyəti ilk baxışda göründüyü kimi sadə deyildir. Belə ki,

tolerantlıq dözümlülüklə eynilik təşkil etmir. Baxmayaraq ki, bu anlayışlar bir-birinə xeyli yaxındır, bununla belə onları sinonim hesab etmək olmaz. Tolerantlıq ideyalarının mənbələrinə qədim zamanların mütəfəkkirlərinin işlərində rast gəlmək mümkündür. Sidhartha Qautama, Sokrat və digər mütəfəkkirlər tərəfindən irəli sürülən və fəlsəfi fikirlərin əsasında duran bir sıra ideyalar buna bir daha sübutdur. Bəşəriyyət tarixində tolerantlıq haqqında məsələ ilk dəfə ənənəvi cəmiyyətdən vətəndaş cəmiyyətinə keçid zamanı irəli sürüldü. Ənənəvi cəmiyyətdə sosiomədəni fəaliyyət subyektlərinin qrup şəkilli tolerantlığı hakimiyyətin dini xarakteri, sosial ierarxiyanın kobud şəkildə müəyyən

edilməsi, sosial mobilliyin olmaması, kollektivlik prinsipinin üstünlük təşkil etməsi vasitəsilə təşkil edilmişdi. Çünki Qədim Yunan sivilizasiyası dövründə siyasətdəki çiçəklənmə zamanı vətəndaş cəmiyyətində tolerantlıq ideyaları daha inkişaf etmiş formada ilk dəfə özünü büruzə vermişdir, kulturogenезin göstərilən mərhələsində tolerantlıq da sosiomədəni reallıq kimi şüurlu formada özünü göstərə bilər. Məhz bu zaman hakimiyyətin desakralizasiyası ilə, sosial mobilliyin, rasionalizmin yaranması ilə, mədəni ssenarilərin azad vətəndaşların özləri tərəfindən həyata keçirilməsindəki müxtəliflik və dünyəviləşmə ilə əlaqədar olaraq mədəni icraçıların fərdiyyətlər kimi subyektliliyi geniş spektrdə formalaşmağa, möhkəmlənməyə, qorunub saxlanmağa başlayır. Sosiomədəni fəaliyyətin yeni subyektlərinin meydana çıxması, cəmiyyətdə daxili təbəqələşmə dərəcəsinin artması və bu təbəqələrin statuslarının mükəmməl dərəcədə qəbul edilməsinə cəhd edilməsi sosial qarşılıqlı təsirlərin konfliktli formalarının aktuallaşmasına gətirib çıxarırkı, bu da solumun strukturunu optimallaşdırır və tolerant münasibətlərin subyektlər dairəsini genişləndirir. Beləliklə, müstəqil Yunanıstan yeni – aqonal mədəniyyət tipini yaradır ki, burada yarış, mübahisə, mübarizə yaxşılardan içəri-sindən ən yaxşısını müəyyən edən

universal kütləvi mədəni mərasimə çevrilir[6]. Yarışmaq və rəqabət aparmaq və buna müvafiq olaraq tənqiddə açıq olmaq gələcəkdə istənilən tolerant cəmiyyətin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilir. Afinanın mədəni çiçəklənməsindən tutmuş Spartanın son dərəcə hərbişdirilməsinə qədər Qədim Yunan siyasətində mövcud olmuş bu müxtəliflik inkişafın mədəni vektorlarındakı azad seçimdən xəbər verir.

Lakin, artıq antik dünya, eləcə də antik mədəniyyət ümumilikdə tolerantlığın iki müxtəlif tarixi tipini nümayiş etdirir: tolerantlıq ya azadlıq fenomenindən qarşılıqlı şəkildə istifadə edilməsinin üstünlük təşkil etməsi ilə, ya da plüralizm fenomeninin müxtəlif növlərinin üstünlüyə malik olması ilə müəyyən edilir. Qeyd edilən iki sosiomədəni sistemdən birincisi, **başlıca olaraq**, əsas dəyər və məqsəd kimi **insana** yönəlmişdir. Dövlət azadlığı mümkün qədər maksimal səviyyədə təmin etməyə çalışır, hər bir kəsin azadlığı ümumilikdə hamının azadlığının ilkin şərti kimi meydana çıxır. Buna görə də vətəndaş cəmiyyəti və onun optimal fəaliyyəti şəxsi azadlığın və ya fərdi özbaşınalığın sərhədləri kimi özünü büruzə verir. Vətəndaş statusunun mükəmməlliyi müxtəlif fəaliyyət növlərində **azad** sosial, siyasi, hərbi, yaradıcı aktivliyə və təsərrüfat aktivliyinə təkən verir ki, bu da kollektivizmə zidd olan endogen (daxili,

internal) plüralizmə, cəmiyyətin təbəqələşməsinə, fərdiyyətçiliyin formalaşmasına, *universal* mədəniyyət növünün qurulmasına gətirib çıxarır. Bu tip mədəniyyətdə tolerantlıq məsələsi təcrid olunmuş şəkildə qoyulmayacaq, belə ki, dinamik cəmiyyətdə ümumi təşəbbüskarlıq nəticəsində tolerant münasibətlər spontan və təbii olaraq *daha adekvat şəkildə*, yəni azadlıqdan *qarşılıqlı şəkildə istifadəyə* bir işarə formasında təşəkkül tapacaqdır. Bu, tolerantlığın Qədim Yunanıstanda nümayiş etdirilmiş siyasi tipidir [7, səh: 131-137].

Lakin tolerantlıq ideyaları, ilk növbədə, XV–XVII əsrlərdə vəyalnız dini əqidələrlə əlaqədar olaraq, yəni Avropada dini ziddiyyətlərlə şərtlənən sosial konfliktlərin kəskinləşməsi ilə əlaqədar olaraq daha dərin şəkildə analiz edilməyə başlamışdır. Tolerantlıq həm də demokratiyanın və insan hüquqlarının əsasını təşkil edir ki, buna görə də çoxlu etnik qrupları olan, çox konfessional olan və yaxud da müxtəlif mədəniyyətlərin mövcud olduğu cəmiyyətlərdə dözülməzlik insan hüquqlarının pozulmasına, zorakılığa və silahlı münaqişələrə gətirib çıxarır. Dözülməzlik bəşər tarixində hər zaman mövcud olmuşdur. O, əksər müharibələrin, dini təqiblərin, ideoloji ziddiyyətlərin və etnik konfliktlərin əsas səbəbidir. Faktlar sübut edir ki, konfliktlər insanların, xalqların və ölkələrin

həyatında insanların istəklərinə nisbətən olduqca daha böyük rol oynayır, belə ki, hər kəs sülh istəyir, lakin hər kəs buna özü bildiyi şəkildə can atır və bunun da nəticəsində “öz-özünə” müharibələr meydana çıxır. Bu situasiya hələ qədim tarixçilər və mütəfəkkirlər tərəfindən qeyd edilmişdir. Həç bir böyük konflikt izsiz ötürməmişdir. Müharibələr tarixi ədəbiyyatlarda ətraflı şəkildə təsvir və təhlil edilmişdir, belə ki, bir çox tarixçilər baş verən hərbi toqquşmaların əsas səbəbi kimi düşmən tərəflərin maraqlarının uzlaşmamasını, birinin ərazini işğal etmək və əhalini ələ keçirmək cəhdini, digərinin isə özünü müdafiə etmək, öz yaşamaq və müstəqillik hüququnu qorumaq cəhdini ayırd etmişlər. Tolerantlıq haqqında müasir təsəvvürlər və ya onun vətəndaş cəmiyyətini möhkəmləndirən və ədalətsizlikdən qorunmağa imkan verən faktor kimi dəqiq olaraq təsdiq edilməsi XVI–XVII əsrlərin filosoflarının (C.Lokk 1632-1704, P.Beyl 1647-1706, Volter 1694-1778, İ.Höte 1749-1832 və s.) əsərləri əsasında formalaşmışdır.

Tolerantlıq ideyasının özü fəlsəfi fikirlər tarixinə gedib çıxır. Güclü kilsə senzuraları şəraitində C.Lokk “Dözüm haqqında oçerklər” və “Dözüm haqqında məktublar” adlı işlərində, P.Beyl isə özünün bir sıra fəlsəfi əsərlərində tolerantlıq haqqında yazmışdır. C.Lokk və Volter tərəfindən

tolerantlıq haqqında klassik nəzəriyyələrin əsasını qoyulması tolerantlıq ideyalarının inkişafı, onun dini səbir kimi başa düşülməsi yolunda qiymətli xəzinədir. Tolerantlıq münasibətlərinin qurulması tarixi bunu nümayiş etdirir ki, onlar subyekt-obyekt münasibətlərindən (tolerantlıq mövzusunda tarixi cəhətdən birinci olaraq inkişaf etmiş refleksiyalardan birini D.Lokk sonradan belə adlandırdı: tolerantlıq gülürüzlülük kimi) tədricən subyekt-subyekt münasibətlərinə doğru şəklini dəyişir və bu da onların progressiv və humanist inkişaf vektorunu sübut edir. Beləliklə, bu sahədə aparılan tədqiqatların əsas istiqamətində sosiomədəni normalar daxilində tolerantlığa mədəniyyət cəhətdən universallaşmanın izahı kimi baxılması dayanır. **“Mədəni normalar”** – insanların davranışını tənzimləyən, onların konkret sosial və mədəni qruplara mənsubiyyətini sübut edən və eyni zamanda da insanların lazımı və arzu olunan şeylər haqqında təsəvvürlərini ifadə edən mədəni fəaliyyət standartlarıdır. Normaların təyin edilməsi təsadüfi şəraitlərin, subyektiv motivlərin, psixoloji vəziyyətlərin minimallaşdırılmasından ibarətdir. Münasibətlərin normativ şəkildə tənzimlənməsi mövcud cəmiyyətdə daha geniş yayılan fəaliyyət normalarının hər bir insan tərəfindən könüllü və şüurlu şəkildə qəbul edilməsini nəzərdə tutur.

Volter dini azadlığı qəbul etmək problemini nəzərdən keçirərkən “insanlar zəifdirlər və başdan başa yanlışlarla doludurlar” ideyasına əsaslanmışdır. O, qeyd edirdi ki, insanlar Yaradanın sırrları barədə xəbərsizdirlər, Allahın kim olduğu və ruhun nə olduğu haqqında heç nəyi bilmirlər. Lakin bəzi insanlar özlərini hər şeyi bilən və dözülməzliyin əsası olan İlahi haqq vasitəsilə dərk edirlər. Daha sonralar tolerantlıq ideyaları liberal modellərin qoynunda inkişaf edərək Con Stüart Millin “Azadlıq haqqında” adlı işində öz əksini tapmışdır. Bu esse ilə təsdiq edilmişdir ki, əgər cəmiyyətdə azad fikirlərə və hisslərə, azad zövqlərə və məşğuliyyətlərə hörmət edilmirsə, bu cəmiyyətdəki qruplar istənilən məqsədlər əsasında və bu qruplar heç kəsə ziyan verməyəcək şərtlər daxilində birləşirsə, onda onu azad cəmiyyət hesab etmək olmaz [6, səh: 11]. Buna görə də Millin qeyd etdiyi kimi, heç kəs fikirlər qədər əməllərin də azad olmasını tələb etmir. Əgər bəzi şəraitlərdə iyrənc əməllərə təhrik etmək mümkündürsə, bu zaman fikir öz toxunulmazlığını itirir. XX əsrdə tolerantlığın liberal nəzəriyyəsi, daha dəqiq desək, onun liberal-demokratik cəmiyyətlərdə təcəssüm etməsi frankfurt məktəblərinin neomarksizm, kommunitarizm cərəyanları və “fərqlər nəzəriyyəsi” (postmodernlik, feminizm) tərəfindən tənqidə məruz

qalmışdır. Kommunitaristlər və neo-marksistlər tolerantlığı cəmiyyətin ənənəvi dəyərlərinin pozulmasında ittiham etmişdir. “Fərqlər nəzəriyyəsi”nin nümayəndələri isə, əksinə, təsdiqləmişdirlər ki, tolerantlıq bir dəyər kimi köhnəlmişdir, çünki gələcək cəmiyyətdə bəzi razılıqların axtarışına əsaslanır, o, “dəyərlərin plüralizmi” vəziyyətinə uyğun gəlmir, istənilən razılıq və həmrəylik mümkün deyildir [7]. Beləliklə, frankfurt məktəblərinin nümayəndələrinin (H.Markuze, T.Adorno, Y.Habermas) fikrincə, müasir liberal cəmiyyətdə tolerantlıq statusun tərifinə və yatırtma ideologiyasına çevrilmişdir. O, ilk növbədə, azad olunmanın müdafiə qüvvəsi kimi çıxış edirdi [7, səh: 101]. H.Markuze göstərmişdir ki, müasir cəmiyyətdə təntənə ilə elan edilən və tətbiq edilən tolerantlıq yanlışdır. Həqiqi tolerantlığın reallaşdırılması şəraitində avtonom təfəkkür inkişaf etdirilməli, həqiqəti və yanlış, ədalətliyi və ədalətsizliyi, xeyirxahlığı və qəddarlığı, eləcə də ətraf cəmiyyətlərdə humanistliyi müəyyən etmək mümkün olmalı, qərarların qəbulunda zorakılıq üsullarından imtina edilməlidir.

T.Adorno belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, müasir cəmiyyət bir çox cəhətdən intolerantlığa (dözülməzlik) meyilli avtoritar şəxsiyyətlərin formalaşmasına imkan yaradır. Onları digər şəxsiyyətlərdən fərqləndirən cizgilər aşağıdakılardır:

1) Konvensializm. Orta təbəqənin konvensional dəyərlərinə sarsılmaz bağlılıq.

2) Avtoritar alçalma. Xüsusi qruplarda ideallaşdırılan avtoritetə qeyri-tənqidi şəkildə tabeçilik.

3) Avtoritar aqressiya – töhmət etmək, rədd etmək və cəzalandırmaq məqsədilə konvensional dəyərlərə hörmət etməyən insanları axtarıb tapmaq meyli.

4) Anti-intrasepsiya. Subyektiv şəkildə icra edilən bütün təsirli fantaziyaların qəbul edilməməsi.

5) Xurafatçılıq və stereotipizm. Şəxsi talelərin qabaqcadan müəyyən edilənmə mistik göstərişinə inam; sərt kateqoriyalı təfəkkür meyli.

6) Qüvvət təfəkkürü və pərəstiş qüvvələri. Bu cür: hökmranlıq-itaətkarlıq, güclü-zəif, rəhbər-ardıcıl, kateqoriyalı təfəkkür, özünü güc göstərmə nümayiş etdirən qüvvələri təmsil edən obrazlarla identifikasiya etmək.

7) Destruktivlik və ədəbsizlik. Bütün insanlığa qara yaxmaq, ümumi düşmənçilik.

8) Proyektivlik. Dünyada baş verən qaranlıq və təhlükəli proseslərə inanma meyli, şüursuz, instinktiv impulsların ətraf mühətdə proyeksiyası [9, səh: 52].

Y.Habermas tolerantlığın mahiyyətini ondan görmüşdür ki, “...ekzistensial əhəmiyyətli dünyagörüşü ilə barışmazlıq davam edərkən koqnitiv səviyyədə keçid zamanı əqidələr axını

süzgəcdən keçirilir, həqiqi etnos praktik səviyyədə əlverişli şəraitdə cəmiyyətin hüquq və əxlaqında koqnitiv dönüşəldə edir” [10, səh:53]. Lakin tolerantlıq ucsuz-bucaqsız ola bilməz. O, müəyyən davranış qaydalarının qarşılıqlı şəkildə qəbul olunmasına əsaslanmalıdır. O vaxta qədər, hələ bu cür qaydaların təyin edilməsi avtoritar (birtərəfli) şəkildə baş verdiyi müddətdə tolerant münasibətlər əsassız istisnalarla biyabırçı ləkə şəraitində saxlanılır [10, səh:46].

Liberal tolerantlıq nəzəriyyəsinin digər tənqidçisi – kommunitarist M. Uoltser özünün “Düzümlülük haqqında (etika, siyasət və iqtisadiyyat üzrə mühazirələr)” adlı işində tolerantlıq probleminə müxtəlif tarixə, mədəniyyətə və identikliyə malik olan qrupların qarşılıqlı münasibətləri prizmasından baxmışdır, bununla belə, vətəndaş cəmiyyətində və dövlətdə ekssentrik və ya başqa cür düşünüən şəxsiyyətlərə münasibətdə tolerantlıq haqqında məsələni öz işlərinin çərçivələrindən kənarında saxlamışdır. M. Uoltserə görə, Qərbdə tolerantlığa yol verən beş tip siyasi quruluş (tolerant cəmiyyətlərin beş modeli) mövcud olmuşdur: 1) çoxmillətli imperiyalar; 2) beynəlxalq cəmiyyətlər; 3) konsosiativ (cəmiyyətli) quruluş; 4) milli dövlətlər; 5) immiqrant cəmiyyət.

Tolerantlıq ideyaları kifayət qədər uzun müddətli olan təkamül yolu

keçmişdir, bu müddətdə o, başqa dindən olan və başqa cür düşünüən insanlara qarşı düzümlü münasibət tələb edən mücərrəd fəlsəfi prinsipdən müxtəlif cür, bəzən isə hətta bir-birinə zidd olan, beynəlxalq şəkildə qəbul edilən əqidələrə (dini, siyasi, fəlsəfi və s.) malik insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən normaya çevrilmişdir. Əlbəttə, müasir cəmiyyətdə tolerantlıq prinsipinin reallaşdırılması təcrübəsi idealdan çox uzaqdır, belə ki, bu prinsipə insanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyən istənilən digər qaydaların həyatda real bir şəkil almaları aid edilir. Müasir dövrdə siyasət və ictimaiyyət üçün təhlükənin dərk olunduğu müasir dünyada düzülməzlik formasının yaranması ilə əlaqədar olaraq 16 noyabr 1995-ci ildə Parisdə baş tutan BMT-nin Əsas konferensiyasında Tolerantlıq Prinsipləri Bəyannaməsi qəbul edilmişdir ki, bu Bəyannaməsiyasi, milli, etnik qruplararası, icmalararası və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi üçün işlənib hazırlanmışdır.

YUNESCO-nun söyləri nəticəsində son onillikdə “tolerantlıq” anlayışı əsas açar sözü dünyanın problematikası olan beynəlxalq terminə çevrilmişdir. Tolerantlığın əsas şərti kompromisslərin əldə edilməsi, konfliktlərin aradan qaldırılmasıdır. Tolerantlıq anlayışını əsaslandırmaq üçün onun mahiyyətinə

qayıdaq. Tolerantlıq tarixən mənəvi xarakter daşımışdır, fizioloji təzahür deyildir. Öz stabilliyini təmin etmək üçün etnik, sosial və mədəni oxşarlığa malik olmayan istənilən cəmiyyət tolerantlığa ehtiyac duyur.

Bu məsələni tədqiq edərək biz belə bir nəticəyə gəlib çıxdıq ki, müxtəlif etnik mənsubiyyətə malik insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlər kompleks, müəyyən qaydalar toplusunun mövcudluğu zərurətini insanlar hələ çox qədim zamanlardan anlamışlar. Bu və ya digər xalqlara hörməti əks etdirən bütün dəyərlər toplusu, demək olar ki, eynidir. Məsələn, qonaqpərvərlik və yüksək ehtiram yalnız qafqaz xalqlarına deyil, digər bir sıra xalqlara da məxsus xüsusiyyətdir. Hesab edilmişdir ki, yaxınlıqda yaşayanlara hörmət, onların mənəvi aləmini, yaşayışlarını, məişət həyatını başa düşmək, milli razılığın etibarlı yoludur. Bununla belə qloballaşma dövrünə daxil olan müasir cəmiyyət üçün tolerantlıq dəyərini yenidən qiymətləndirmək çətindir. Çünki tolerantlıq “...dünyada nailiyyətlərə şərait yaradan və müharibə mədəniyyətlərini sülh mədəniyyətləri ilə əvəz etməyə imkan yaradan cömərdlik”dir [12]. Bizim fikrimizcə, tolerantlığın mahiyyəti növbəti tərifdə öz əksini tapa bilər. Tolerantlıq – bu, insanların şəxsi ləyaqət və fərdlər arasındakı qarşılıqlı təsiri tənzimləyən sosial normativ

hüquqları baxımından insanların bərabərliyi və eləcə də fikirlər və hərəkətlər sahəsindəki narazılıqları səbəbindən zorakılıq şəraitində insanların bir-birinə münasibətinə əsasən onlar üçün tətbiq edilən qadağaların müəyyən olunması vasitəsilə fərdlərin birliyi ideyasına əsaslanır ki, bu fikirlər və hərəkətlər bu bərabərliyin pozulmasına səbəb olmur.

Subyektlərin növ müxtəlifliyi fərdlər, sosial qruplar, cəmiyyət vasitəsilə əldə edilir, qazanılır, əvvəlcədən mövcud olmur. İnsanda – bu tərbiyə sosiallaşma və özünəhörmət vasitəsilə əldə edilir ki, çox vaxt da konflikt formasını alır. “Ola bilsin ki, bu, solumda nə isə subyekt keyfiyyətlərinin yaranması qaydalarıdır ki, bu cür hallarda həmin solum digər solumlarla konfliktə girir və bununla da özünü, öz məqsədlərini, maraqlarını, ideallarını dərk etmək sahəsində qarşılıqlı başlayır, bu əsasda xüsusi hərəkətlər proqramı işlənilib hazırlanır”[4, səh:105].

Yeni dövrdə Qərbi Avropada endogen (daxili) plüralizmin parçalanması ilə: dünyagörüşü (Yüksəliş), xristian dini məzhəbinin plüralizasiyası (Reformasiya), rasionalizmin bərqərar olması (Maarif), sosiomədəni fəaliyyətin öz siyasi, sosial, dini və mədəni təsdiqinə müvəffəq olmuş yeni subyektlərinin meydana çıxması (protestantlar, burjuaziya, proletariat, qadınlar, gənclər

və s.) ilə əlaqədar olaraq sosimədəni norma kimi tolerantlığa tələb yaranmışdır. Yeni mədəniyyət icraçılarının subyektivliyinin formalaşması, onların özünü oxşatma (identiklik) haqqında təsəvvürləri və təsdiqə doğru irəliləməsi sosial qarşılıqlı təsirin konfliktli forması vasitəsilə həyata keçirilir. Bununla əlaqədar olaraq İngiltərədə tolerant münasibətlərə nail olunması bu sahədə tarixi təcrübəyə tipik nümunədir, belə ki, tam bu anlayışın necə meydana çıxmasını əks etdirən mənzərəni izləməyə imkan verir, bu anlayış yalnız dövlət siyasətinin əsasını deyil, ictimai dəyərlərin, ayrı-ayrı fərdiyyətlərin cizgilərinin də əsasını təşkil edir, yəni subyektlərin dözümlünün daha mükəmməl dairəsini yaradır. Bununla bərabər, burada söhbət yalnız dini dözümdən deyil, onun digər növlərinin (siyasi, sinfi, gender, nəsillərarası) mənimsənilməsindən və əsaslandırılmasından gedir, lakin yalnız dini tolerantlıqla əlaqədar olan məsələnin kifayət qədər həll olunmasına baxmayaraq, o, hələ də daha diqqətlə tədqiq edilmək üçün xüsusi maraq kəsb edir, xüsusən də məhz bu cür tolerantlıq amansız dini müharibələr nəticəsində əldə edilmişdir, qadın və gənclərin hərəkətlərində artıq müşahidə olunmayan “sakit” mədəni təkamül baş vermişdir. Burada xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Qərbi Avropada ayrı-ayrı tolerantlıq növlərinin mənimsənilməsi

hər hansı bir ardıcılığı nümayiş etdirir və buhərəkət məhz etiqad məsələləri ilə əlaqədar olaraq başlamışdır, bütün proseslər böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir, beləliklə də bu dövrün insan üçün mərkəzi həyati vacib olan məsələlər: Allahla münasibət, ruhların xilasası və qabaqcadan müəyyən edilməsi, ölüm-süzlük məsələsi həll edilmişdir.

Avropada tolerantlığın birinci ocağı olan, burjuaziyan təkamül etdiyi ilk ölkələr İngiltərə və Hollandiyadır. Əlbəttə, hər şeydən əvvəl, Britaniya adalarında daha güdrətli dövlətlər kimi kontinental Avropanın taleyi məhz bu dövlətlərin müvəffəqiyyətli təcrübəsindən asılı olmuşdur və öz yollarında onlara müvafiq şəkildə seçim etmişlər. Bu proseslərə qayıtmadan ənənəvi cəmiyyətdən (orta əsrlərdəki) sənayecəmiyyətinə (modern) transformasiya baş vermişdir, bu, məhz öz bütün yollarının özünəməxsusluğu və təkrarolunmazlığına baxmayaraq, İngiltərədə təşkil edilmiş və sınılanmışdır. Protestantlıqla əlaqədar olan *dəyərlərin konfliktli* və burjua münasibətlərinin meydana çıxması ilə əlaqədar olan *maraqların konfliktidaha* böyük obrazda bir araya sığışmışdır və tarixdə ən mühafizəkar təkamül presedentinə səbəb olmuşdur və ola bilsin ki, onun nəticələrinin möhkəmlənməsinə şərait yaratmışdır.

Böyük Britaniyada tolerantlığın *sosiomədəni normalar* kimi təşəkkül

tapmasında *ümumi cəhətlər* bunlardır: bu məsələnin burjuaziyaya keçid dövründə müəyyən edilməsi, özü ilə parlamentarizm, sosial-siyasi plüralizm, sosial mobillik, konstitusiyaya azadlığı, insan hüquqları institutu, dünyəvi xarakterli mədəniyyətlər, innovasion inkişaf meyli gətirən liberal-demokratik cəmiyyət. *xüsusi cəhətlər* tolerantlıq məsələsi ətrafında bu ölkədə əldə edilmiş təcrübə “Avropa” miqyasında ilkin təcrübə olmuşdur, o (Hollandiya ilə birlikdə), iqtisadiyyat, cəmiyyət, siyasət və mədəniyyət sahələrində burjua dəyişikliklərinə ilk dəfə olaraq qədəm qoymuşdur. İngiltərə təcrübəsi bir daha göstərmişdir ki, tolerantlıq məsələsi cəmiyyətin həyatındakı qeyri-stabil, transformasiya dövründə aktual olaraq qalmaqdadır, bu məsələ tənqidi vəziyyətin göstəricisi kimi dözümlülük situasiyalarını yenidən nəzərdən keçirməyi tələb edir. Böyük Britaniyada sosiomədəni normalar kimi tolerantlığa nail olunması təcrübəsinin göstərdiyi kimi, o (tolerantlıq), reformasiya dövrünün nəticəsində plüralizmin meydana çıxması şəraitində həmin sosiomədəni sistemlərin özünüinkişafının nəticəsi kimi mənimsənilmişdir ki, bu da eyni zamanda həm dəyərlərin konfliktinə, həm dəmərəqlərin konfliktinə səbəb olmuşdur. Tolerantlıqla əlaqədar olan məsələlərin daha dərin xarakter kəsb edən birinci növü dini və sosial-siyasi plüralizm olmuşdur ki, bu da tolerant-

lığın birinci: dini və siyasi növünün əsaslandırılmasına gətirib çıxarmışdır. Sonrakı tarixdə də göstərildiyi kimi, bu norma yalnız ölkələrin daxilində, onun hüdudlarından kənar da zorakılığın tətbiqi ilə birlikdə ekspansionist, müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirilməsinə mane olmadan fəaliyyət göstərir (XVII əsrdən XX əsr də daxil olmaqla). Burjua dəyişiklikləri nəticəsində zərbə almış insanın qurtuluş prosesi sosiomədəni fəaliyyətin öz meylləri uğrunda mübarizə aparan yeni subyektlərinin təzahür etməsi ilə sonralar fəhlə qadın, daha sonralar isə feminist və gənclər hərəkatının meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır ki, nəticədə tolerantlığın yeni: sinfi, gender və nəsillərarası formaları meydana çıxmışdır. Tolerantlığın yeni subyektinin statusunun möhkəmlənməsində son an onların seçki hüququnu mənimsəməsidir. Tolerantlığın sosiomədəni norması məhz bu endogen (daxili, internal) plüralizm növlərinə nisbətən daha optimal şəkildə fəaliyyət göstərir. Multikulturalizm və etnik dözümlülük situasiyaları ilə əlaqədar olaraq tarixi episentri Qərbi Avropa olan tolerantlıq qaydalarının və sərhədlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsi məsələsi bu günümüzdə dəxüsusi kəskin şəkildə yenidən qaldırılmışdır

Makrosistemlərin yeni vəziyyəti kimi qloballaşma dövrü tolerantlığın sosiomədəni norması məsələsinin

dəqiqləşdirilməsinitələb edir, beləliklə, yeni xüsusi mədəniyyət fenomenləri (o cümlədən, qlobal iqtisadi böhran) istehsal edilir və tolerantlığı qeyri-müəyyənliyə doğru aktuallaşdırır. *Tolerantlığın qeyri-müəyyənliyə doğru aktuallaşmasının* əsasında insanın bütünlükdə kulturogenetik fəaliyyəti durur. Tolerantlığın qeyri-müəyyənliyinin aradan qaldırılması, bu sahədə müəyyən edilməsi üzrə planın yaradılması kulturogenezin yalnız transformasiya yollarına deyil, eləcə də innovasion inkişaf yollarına da istiqamətləndirilməsinə imkan verən həm koqnitiv, həm yaradıcı qabiliyyətlərin əsasında təzahür edir.

Ədəbiyyat:

1. Краткий психологический словарь / Л.А. Карпенко, А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов н/Д: Издво «Феникс», 1998. – 468 с.

2. МардахаевЛ.В. Словарь по социальной педагогике: Учеб.пособие / Л.В. Мардахаев. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 368 с.
3. Словарь по этике / А.А. Гусейнов, И.С. Кон. – М.: 1998. – 392с.
4. Современная западная социология. Словарь. – М: Изд. Политической литературы, 1990. – 432с.
5. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 567с. © Валеев А.М., Фомин Е.М., 2016 УДК 373. РФ
6. Хабермас Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий // Социс. 2006. №1. С. 45–53.
7. Уолцер М. О терпимости. М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000, 160 с.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ

Ирана Мамедли
Бакинский Государственный Университет

Эльнара Пириева
Бакинский Государственный Университет

Абстракт

Источники идей толерантности можно встретить в трудах мыслителей древности. Идеи толерантности прошли достаточно длительный путь

эволюции, превратившись за это время из абстрактного философского принципа, требующего терпимого отношения к исповедующим другую религию и инакомыслящим людям, в норму, регулирующую взаимоотношения между людьми, имеющими различные, а порой и противоречащие друг другу, признанные на международном уровне убеждения (религиозные, политические, философские и пр.). «Культурные нормы» – это стандарты культурной деятельности, регулирующие поведение людей, доказывающие их принадлежность к конкретным социальным и культурным группам, а также выражающие представления людей о нужном и желаемом.

PSYCHOLOGICAL SIGNIFICANCE AND RESEARCH DIRECTIONS OF TOLERANCE

Irane Mamedli

Baku State University

Elnare Piriyeva

Baku State University

Abstract

The sources of the ideas of tolerance can be found in the works of ancient thinkers. Tolerance ideas have gone through a fairly long evolutionary path, during this period it has become the norm regulating mutual relations between people having internationally accepted beliefs (religious, political, philosophical, etc.), with abstract philosophical principle and even conflicting with each other in relation to people of other faiths and having tolerant attitude to people thinking otherwise. "Cultural norms" are the standards of cultural activity that regulates people's behaviour, prove their belonging to particular social and cultural groups, and at the same time express people's perceptions of what is necessary and desirable.

Məqalə BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasını iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №5)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 01 aprel 2019-cu ildə daxil olmuşdur

ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTDƏ KONFLİKT YARADAN AMİLLƏR

Gültəkin İsmayılova

AMEA-nın Fəlsəfə institutunun

Sosial psixologiya şöbəsinin kiçik elmi işçisi

AZ1073, Bakı ş, H.Cavid pr., 115

gulya.alibekova@rambler.ru

Açar sözlər: münaqişə tərəfdarı, münaqişə, əlaqəli münaqişə, egoizm, münaqişə dinamikası, obyektiv ziddiyyətlər

Ключевые слова: конфликтотген, конфликт, коммуникативный конфликт, эгоизм, динамика конфликта, объективные противоречия

Key Words: conflict, conflict, related conflict, selfishness, conflict dynamics, objective contradictions

GİRİŞ

Münaqişə iki ziddiyyətli tərəfin maraqlarının toqquşduğu bir vəziyyətdir. Bir qayda olaraq, münaqişələr xoşagəlməz assosiasiyalara səbəb olur: təhdidlər, düşmənçilik, anlamama, öz haqlılığını sübut etmək cəhdləri, incikliklər və s. Bu neqativ fikirlər sosiomədəni amillərlə gücləndirilir. Nəticədə belə fikir yaranır ki, münaqişə – hər bir insan üçün neqativ, arzu edilməyən hadisədir, imkan daxilində onlardan qaçmaq lazımdır [1].

Amerika iqtisadçısı Tomas Şelling münaqişədə iki komponentin (psixoloji və davranış komponenti) olduğunu qeyd etmişdir. Psixoloji komponent münaqişəli tərəflərin düşündüyü və hiss etdikləridir. Məsələn, onların

hədəfləri nədir, hansı motivlər onları idarə edir, hansı dəyərlər istiqamətləndirir və s. Onların öz maraqlarının necə gördükləri bunlardan asılıdır. Müvafiq olaraq, münaqişənin həllini bəzən tərəflərin psixologiyasının dərin bilik və anlayışı əsasında tapmaq olar. Öz maraqlarının müdafiəsi üçün tərəflər razılıq, danışıqlar, təzyiq, manipulyasiya, şantaj və nəhayət, qüvvə vasitələrindən istifadə edə bilirlər.

Əgər münaqişələr əsaslandırılmış qərarların qəbuluna və münasibətlərin inkişafına imkan yaradırsa, onda onları funksional adlandırırlar (konstruktiv). Effektiv qarşılıqlı təsirə və qərarların qəbul olunmasına mane olan münaqişələr isə disfunksional (dağıdıcı) adlandırılır. Ona görə bir dəfə və həmişəlik münaqişələrin yaranmasına

səbəb olan şəraiti yaratmamaqdan çox, onları düzgün idarə etməyi öyrənmək, bunun üçün isə münaqişələri təhlil edib, onların səbəblərini və mümkün nəticələrini anlamaq lazımdır [3].

Konfliktlərin yaranma səbəbləri və xüsusiyyətləri

Gündəlik ünsiyyətdə münaqişələr (latın dilindən tərcümədə «toqquşma») 80% halda kommunikasiyanın iştirakçılarının arzusundan kənar yaranır. İnsan özünü və öz üstünlüyünü müdafiə etməyə meyllidir, amma o başqalarının hissləri, duyğuları haqda o qədər də düşünmür. Buna görə insanlar bəzən öz fikirlərinə və hərəkətlərinə ciddi yanaşmadan həmsöhbətlərin ünvanına xoşagəlməz sözləri işlədirlər [6].

Bəziləri belə vəziyyətlərdə konfliktə qatılmağa məhəl qoymamağa üstünlük verirlər, amma bir çox insanlar daha da güclü konfliktə reaksiya verməyə çalışırlar. Bu halda kommunikasiya pozulur və bəzi hallarda qeyri-mümkün olur. Konfliktə qatılma – ünsiyyətdə gərgin atmosferi yaranan və həmsöhbətə toxunan kommunikasiyanın şifahi və qeyri-şifahi ünsürləridir. Konfliktə qatılma sözlər və müəyyən bir intonasiya, jestlər, hərəkətlər, hətta fəaliyyətsizlik, ünsiyyətdən qaçma aiddir. Səliqəsizlik (xalçaya tökülmüş qəhvə), məsuliyyətsizlik (gecikmə, vədin yerinə yetirilməməsi), etiketin pozulması (salamlaşmamaq, nəqliyyatda yer verməmək, təbrik etməyi

unutmaq) müxtəlif məişət münaqişələrinin mənbəyidir. Konfliktə qatılma ünsiyyətin iştirakçıları tərəfindən asanlıqla hiss olunur, amma onları elmi cəhətdən müəyyən etmək, təbii reaksiyadan ayırmaq və təsnif etmək kifayət qədər çətinidir. Problem ondan ibarətdir ki, insan bəzən başqalarına qarşı təhqiredici sözlərdən və hərəkətlərdən istifadəni mümkün və ya lazımı hesab edir, bəzən isə buna fikir vermir. Bu, yanlış davranışın həmişə açıq münaqişəyə gətirməməsi ilə bağlıdır. İnsan bunun rahat həll edəcəyi fikrə alışır, bununla səhv rəftarla bağlı öz-özünə nəzarəti və ayıqlığı azaldır. Ancaq həmsöhbət bu cür hərəkətləri qəbul edilməz sandığı an, reaksiya verir və nəticədə münaqişə yaranır.

“Konfliktə qatılma” termini psixoloq A.P. Egides tərəfindən təqdim edilmiş və hazırda elmi tədqiqatlarda istifadə edilir. Konfliktə qatılmanın əksəriyyəti qəsdən təhqir deyillər. Bundan başqa, tez-tez insan özündən asılı olmayaraq konfliktə qatılma işlədir (adət edilmiş sözləri və jestləri). Amma bir çox, hətta qəsdən konfliktə qatılma üstünlüyə cəhd, təcavüz kimi şüuraltı səbəblərlə yaranır. Amma kiçik konfliktə qatılmanın yığılması zahirən səbəbsiz partlayıcı reaksiyalara səbəb olur (dava, qalmaqal və s.) [4]

Konfliktə qatılma həmsöhbətdə qıcıqlanma və narahatlığa yaraşdır. O öz psixoloji müvəffəqiyyətsizliyini kom-

pensasiya etməyə, buna görə təcavüzkar şəxsə layiqli cavab verməyə çalışır. Konfliktoqen artır, həmsöhbətlərdə psixoloji müdafiənin verbal mexanizmləri qoşulur. Zəncirvari reaksiyaya bənzər bir fenomen konfliktoqenlərin eskalasiyası adlanır. Bu mərhələdə problemi həll etmək kifayət qədər çətindir, çünki güclü neqativ emosiyalar sağlam düşüncəyə üstün gəlir və həmsöhbətlərin hərəkətlərinə rəhbərlik edir. Özünə nəzarət, ünsiyyətdən qaçmaq, belə vəziyyətdə incikliyi bağışlamaq bacarığı arzu olunandır, amma təcrübədə bu nadir hallarda mümkün olur.

Belə fikir mövcuddur ki, konfliktoqen – sosial cəhətdən şərtidir: bir insanların arasında narazılığa səbəb olan, başqaların arasında tamamilə normal və ya adət hesab edilir. Şəxsi davranışda konfliktoqenlər həmişə müəyyən olunurlar. Duygusal insanlar, onları qıcıqlandıran və ya incidiyi şəxslərlə ünsiyyət qurarkən, şüursuz qeyri-etik danışıq və davranışa yol verirlər və ya bunu ədalətli hesab edirlər. Konfliktoqenləri bilərəkdən hazırlanan və qəsdən münaqişəyə səbəb olan provokasiyadan (kobudluq, təhqirlər, ittihamlar, etirazlar, sözünü kəsmə) ayırmaq lazımdır.[3]

Gündəlik həyatda insanlar arasında konfliktoqenlərin müəyyən miqdarı ünsiyyətin təbiiliyi baxımından, kommunikativ münaqişə vəziyyətləri onla-

rın təzahürü səbəblərinə görə 5 növə bölünür: 1. təcavüzkarlıq; 2. üstünlüyə cəhd; 3. eqoizmin təzahürləri; 4. qaydaların pozulması; 5. əlverişsiz vəziyyət.[7]

Təcavüz sosial qarşılıqlı bir çatışmazlıq kimi bir sıra sinir və ruhi xəstəliklərdə müşahidə olunan bir şəxsiyyət xarakteri, habelə mövcud vəziyyətlərə reaksiya ola bilər. Təbii təcavüzkarlıq bəzi insanlara məxsusdur.

Bir xarakterin xüsusiyyəti kimi, o mühitdə özünü təstiqləmək cəhdindən yaranır – yaşlılar qrupunda, ailədə, əmək – idman kollektivində və ya lider mövqeyində olan avtoritar valideyn, müdir, statusa görə üstün olanlara qarşı üsyandır. Situativ təcavüzkarlıq daxili ziddiyyətlərin nəticəsidir və ya o xarici şəraitin təsiri altında (şəxsi, iş problemləri, pis əhval-ruhiyyə) yaranır. Təcavüzkarlığın təzahürü frustrasiya anlayışıyla bağlıdır. Bu vəziyyət insanın real və ya təsəvvür edilən maneələrlə rastlaşdığı, öz arzusunu və ya ehtiyacı təmin edə bilmədiyi halda meydana çıxır. O mənfi emosiyaların kompleksilə müşayiət olunur: məyusluq, qıcıqlanma, qəzəb, həyəcan və s. Xroniki frustrasiya nevrozlara səbəb olur və natamamlıq kompleksinin inkişafını təhrək edərək, xarakterdə neqativ dəyişikliklərə səbəb olur.[4]

Üstünlüyə cəhd. Şəxsi potensialın inkişafına və çatışmazlıqların öhdəsindən gəlməsinə cəhd insanı aktivləşdirir

və ona hədəfin nailiyyətində inad və əzm verir. Yarışma ruhu yeni peşələri və bacarıqlara sahib olmaq, başqalarla müqayisədə daha çox bilik mənimsəmək, bacarıqda əmkarlarını üstələmək arzusunda özünü göstərir. Amma bu meyil şəxsiyyətin mənfi xüsusiyyətlərini də doğurur: karyerizm, şöhrətpərəstlik, hakimiyyətpərəstlik, özünə aid hər şeyin yüksək qiymətləndirildiyi halda, başqalarının əsaslandırılmamış qiymətsizləşdirilməsi, lovgalığa meyl, paxıllıq, öyünmək, həsəd aparmaq və s. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə bu sahəyə aid olan konfliktoqenlər – əmrlər, təhdidlər, daimi qeydlər, şərhlər şəklində, fikirlərdə tənqidin və mənfi qiymətləndirilmənin üstünlüyü ilə ifadə edilir. Daha ləyaqətli müqavimət göstərə bilməyən şəxslərlə zarafat, qeyri-səmimi xeyirxaqlığın nümayişi aqressiyanın daha mürəkkəb təzahürüdür. Amma artıq qədim zamanlardan acı dil qüsur hesab edilirdi və rişxəndçilər allahsızlarla yanaşı ittiham edilirdilər. [2]

Öz haqlılığına artıq əminlik və özünə güvənmə insanı öz müvəffəqiyyətlərini bəzədərək ətraflı şəkildə danışmağa, məsləhət kimi təqdim olunan arzu olunan hərəkətləri tətbiq etmək; həmsöhbətin sözünü kəsməyə məcbur edir. Ekstremal təzahürlərə – istehzalar, lağ etmək, sarkazm aiddir.

Egoizm – insanın şəxsi ehtiyaclarının başqa insanın və ya bir qrup insa-

nın maraqlarından üstün olduğu dəyərlər sistemidir. Şəxsi maraqların təmin olunması ən yüksək xeyir kimi qiymətləndirilir. Egoizmin müxtəlif təzahürləri konfliktoqen sayılır, çünki egoist digərləri hesabına üstünlük qazanır və bu ədalətsizlik münaqişəyə səbəb olur. Psixoloji və etik nəzəriyyədə, egoizm, aradan qaldırılmalı bir xüsusiyyətdir. Egoizmin təzahürlərinə yalan və aldatma cəhdini, məsuliyyətin digərinin üzərinə qoyulması və informasiyanın gizlədilməsi daxildir.[5]

Üstünlüyə cəhd və egoizmin təzahürləri gizli təcavüz hesab etmək olar, çünki onlar bir şəxsin ləyaqətinə və onun maraqlarına dolaylı bir təcavüz edir. Konfliktoqenlərin eskalasiyası qanununa görə, gizli təcavüz açıq və daha güclü təcavüz şəklində cavablandırılır. Ancaq konstruktiv qarşılıqlı təsirlər onların qarşısını alır.

Münaqişənin linqvistik analizi: müxtəlif konfliktdə səbəb olan amillərə reaksiya

Konfliktoqenlər verbal və qeyri-verbal davranışda özünü biruzə verirlər. İşgüzar ünsiyyətdə əsas konfliktoqen-sözlərə aiddir:

1. Həmsöhbətə açıq mənfi münaşibət, etibarsızlıq. Replikalar: «Siz məni aldadırsınız», «Mən sizə inanmıram», «Siz bunu anlamırsınız» və s.

2. İttihamlar: «Siz hər şeyi korladınız», «Hər şeyin günahkarı sənsən» və s.

3. Danışan şəxsin sözünün kəsilməsi; həmsöhbəti dinləməmək və onun nöqtəyi-nəzərini qəbul etməmək.

4. Ümumi işə partnyor və onun töhfəsinin rolunun aşağı qiymətləndirilməsi; öz nailiyyətlərinin şişirdilməsi.

5. Özünün və həmsöhbətin aralarında yaş, sosial və başqa fərqlərin qeyd edilməsi. Təhqiredici müqayisələr.

6. Mərhəmətli münasibət və intonasiya, yəni xeyirxahlıq bəhanəsi ilə alçadılma. Replikalar: «Küsməyin», «Sakitləşin» “Bu yaşınızda bunları bilməmək olar?” Hamının yanında verilən məsləhətlər, adətən, danlaq, tənə kimi qəbul edilir, onlara riayət etməmək arzusuna səbəb olurlar.

7. Öz səhvlərini və kiminsə haqlı olduğunu qəbul etməmək. Təhdidli sözlər: «biz hələ görüşəcəyik», «mən bunu sənə yadına salacam», «sən hələ peşman olacaqsan» və s.

8. Öz fikrinin davamlı tətbiq edilməsi və yeridilməsi. Replika-zəruriliklər: «siz bunu etməlisiz», «bu sənə borcundur»; kateqorik ifadələr: «həmişə», «heç vaxt», «hamı (hər şey)», «heç kəs» və s.

9. Fikirlərdə qeyri-səmimilik; hərəkətlərdə ikiqat standartlar.

10. Danışığın gözlənilməz dayandırılması.

11. Təhqirlər, istehzalar və ləqəblər: «səfeh», «nadan», «distrofik»; müqayisəli sözlər: «tutuquşu kimi təkrarlayırsan» və s.;

12. Həmsöhbətin adının təhrif edilməsi və onun haqqında başqa insanların mənfi fikirlərinə istinadlar: «əbəs deyil mənə demirdilər ki, siz münəfişəli insansınız» «deyirlər ki, keçmişdə siz...» və s.

Lovğalıq, yəni öz müvəffəqiyyətləri haqqında həqiqi və ya xəyali şad hekayə qıcıqlanmaya səbəb olur. Qətilik, kateqorik ifadələr öz haqlılığında artıq əminliyin, özünə güvənmənin təzahürüdür və həmsöhbətin tabe edilməsini güman edir. Bura qəti tonla deyilən istənilən fikirlər aiddir: «Mən hesab edirəm», «Mən əminəm ki», «Mən həmişə öz sözümün üstündə dururam» və ya «Mən həmişə həqiqəti deyirəm». Onların yerinə daha kiçik təzyiqlə fərqlənən fikirlərdən istifadə etmək olar: «Mən düşünürəm», «Mənə elə gəlir ki», «Məndə təəssürat yarandı ki...». Təcrübə göstərir ki, «həmişə» və ya «heç vaxt» kimi kateqoriyalara aid ifadələr ünsiyyətdə inamlı əlaqələr əvəzinə, qarşıdurma yaradır, deyilənlərə şübhələri doğurur və bütövlükdə insanları bir-birində uzaqlaşdırır. [7]

İfadələrdə gərəksiz qətililik: «bəli → xeyr», «pis – yaxşı», «qara – ağ», «dost – düşmən», bir qayda olaraq, dar təfəkkür barədə xəbər verir, belə insan dünyanı yalnız bir-birinə qarşı, zidd kateqoriyalarda görür. Bundan başqa, qətililik çox zaman yalan formalarından biri kimi çıxış edir.

Ehtiyaclarla bağlı konfliktoqenlər: məlumata tələb. Hər bir insan yaranan vəziyyət haqqında informasiya çatışmazlığı olanda özünü narahat hiss edir. Ən aşkar konfliktoqen – informasiyanın gizlədilməsidir və ya yalan məlumatın verilməsidir. Əgər danışıqda bir tərəf digər tərəfin məlumatı olmadığı terminlərdən istifadə edirsə, həmçinin müəmmalı baxışlar, başqaları ilə pıçıltılar onda natamamlıq kompleksi yarada bilər. Diqqətə ehtiyac müxtəlif insanlarda fərqli şəkildə görünür. Bəzilərinə – bu ətrafındakıların diqqətini özündə cəmləşdirmək arzusu, başqalarında, əksinə, kölgədə olmaq və özünə diqqətdən yayınmaq; ünsiyyətə ehtiyac və ünsiyyətdən qaçmaq ehtiyacı formasında özünü göstərir.[4]

NƏTİCƏ.

Ünsiyyətdə konfliktoqenlərə yol verilsə, münasibətlər gərgin olur və münafişələr davamlı olur. Prinsip etibarilə canlı ünsiyyət problemsiz ola bilməz, insanlar arasında hər hansı bir qarşıdurma bəzi hallarda onların arasında inam göstəricisidir, lakin konfliktoqenlərdən özünü tərgitdirmək əsas istiqamət kimi qalır. Konfliktoqen bir anda bir neçə münaqişəyə yol verəcək əsas ola bilər. Bu münaqişənin çoxölçülülüyündən xəbər verir. Konfliktoqenlərlə işin əsas qaydaları. 1. Konfliktoqeni bilmək lazımdır. 2. İnsanın

ehtiyacları ünsiyyətdə əsasdır, buna görə onları anlamaq, duymaq vacibdir. 3. Onlar vaxtında aşkar edilsə, təsirini məhdudlaşdırmaq daha asan olar. 4. Ünsiyyətdə bu prinsip üzrə hərəkət etmək lazımdır «mən etməsəm, onda kim edəcək?» Belə davranış dağıdıcı konfliktoqenlərin təsirinin məhdudiyətinə imkan yaradacaq. 5. Danışiq vaxtı aydın, birmənalı və informativ fikir bildirməyə çalışmaq lazımdır. Münaqişənin qarşısının alınması yolları:

1. konfliktoqelərdən çəkinmək, həmsöhbəti sözlərlə və ya davranışla incitməmək; 2. konfliktoqenlərlə qarşılıqlı mübadiləni dayandırmaya cəhd. Əgər bu dərhal edilmirsə, sonra, praktiki olaraq, mümkün olmayacaqdır, çünki münaqişənin gücü artır; 3) həmsöhbətin vəziyyətini anlamaq; 4) xeyirxah münasibət göstərmək, həmsöhbəti dəstəkləmək vacibdir. Münaqişənin sadalanan mənbələri və ya səbəbləri onun yaranması ehtimalını artırır. Amma tərəflər münaqişədən imtina edə bilər. Bu qarşıdurmada iştirakdan əldə olunan fayda sərf edilən səylərə dəymirsə baş verir. Amma tərəflər münaqişəyə daxil olurlarsa, onda hər kəs məhz onun nöqtəyi-nəzərinin qəbul edilməsi üçün hər şey edir.[8]

Bu problemlə əlaqədar tövsiyələr kimi, insanların düşüncələrində özü və başqaları ilə sülh içərisində

yaşamağın insanların hər birinin xoşbəxt həyatının ən vacib komponenti olduğu fikrini inkişaf etdirməyi təklif etmək olar. Cəmiyyətdə baş verən münaqişə problemlərinin öyrənilməsi ziddiyyətlərin sülh yolu ilə həll edilməsi və münaqişələrin mənfə təsirini azaltmağın zəruriliyini göstərməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Фишер Р. Путь к согласию, или Переговоры без поражения / Р.Фишер, У.Юри. – М.: Наука, 1992.
2. Глазл Ф. Конфликтменеджмент. Настольная книга руководителя и консультанта /Пер.с нем. – Калуга, «Духовное познание», 2002.
3. Бродаль Х. Девять ступеней вниз, или Ссоры–конфликты–войны. Институт социальной экологии. – Гётеборг, Швеция. Знание – сила, 1991, № 11 (ноябрь). – С. 60-66.
4. Анцупов, А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учебник для вузов. – 3-е изд. перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 591 с.
5. Шейнов В.П. Искусство управлять людьми— Минск: Харвест, 2008. 444 стр. Глава 5. Управление конфликтными ситуациями
6. Томас Шеллинг «Стратегия конфликта» ИРИСЭН. Москва, АНО «Институт распространения информации по социальным и экономическим наукам», 2007. 376 с.
7. Конфликтогены или как вести себя в конфликте<http://www.top-personal.ru/issue.html?1772>
8. Конфликтогены – катализаторы конфликтов. Как их избегать<https://reklamaster.com/useful-materials/konfliktogeny-katalizatory-konfliktov-kak-ih-izbegat/>

КОНФЛИКТОГЕННЫЕ ФАКТОРЫ В МЕЖЛИЧНОСТНОМ ОБЩЕНИИ

Гюльтекин Исмайлова
Институт Философии НАНА

Абстракт

В статье рассматривается проблема конфликтогенов и их роль в возникновении конфликтов. Выделены различные виды конфликтогенов и формы ее проявления: вербальная и поведенческая. Совокупность

конфликтогенов может привести к возникновению конфликтной ситуации и перерастанию ее в деструктивный конфликт.

CONFLICTOGENIC FACTORS IN INTERPERSONAL COMMUNICATION

Gultakin Ismaylova

Институт философии НАНА

Abstract

The article considers the problem of conflict genes and their role in the occurrence of conflicts. Different types of conflict genes and forms of its manifestation: verbal and behavioral, are distinguished. The totality of conflict genes can lead to a conflict situation and its development into a destructive conflict.

Məqalə AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun "Sosial psixologiya" şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №20)

Rəyçi H.Ə.Əlizadə pedaqoji elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 06 iyun 2019-cu ildə daxil olmuşdur

MÜASİR DÖVRDƏ AİLƏLƏRDƏ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Aydan Osmanlı

*BDU-nun Sosial və pedaqoji
psixologiya kafedrasinin magistranti
E-mail aydan.osmanli.97@mail.ru*

Açar sözlər: ailə, cəmiyyət, ailədaxili münasibətlər, ər-arvad, münasibət

Ключевые слова: семья, общество, внутрисемейные отношения, муж-жена, отношения

Key words: a family, a society, intrafamily relations, husband and wife, intrafamily

GİRİŞ

Ailə bütün dövrlərin və bütün cəmiyyətlərin aktual problemlərindən hesab edilir. Bu baxımdan, ailə anlayışına olan maraq daimi və kütləvi xarakter daşıyır. Ailədaxili münasibətləri təhlil etmək üçün ilk növbədə bu münasibətlərin psixoloji mahiyyətini, ona təsir edən amilləri araşdırmaq lazımdır.

Ailə cəmiyyətdə formalaşır və onun başlıca özəyini təşkil edir. Ailənin ümumi sosioloji inkişaf qanunauyğunluqları da məhz cəmiyyətlə bağlıdır. Ailə – ictimai tarixi hadisədir. Ailə münasibətləri cəmiyyətdə bərqərar olmuş ictimai münasibətlərlə şərtlənir. Ailə – cəmiyyətin təməl bir vahididir. Cəmiyyətdə dəyişikliklər baş verdikcə, bu ailəyədə təsir göstərir, ailədə dəyişir və inkişaf edir.

Ailə – kiçik sosial qrup olmasına baxmayaraq çox mürəkkəbdir. Ailənin öyrənilməsi həmişə aktual mövzu olmuşdur. Etnoqrafik tədqiqatlara görə insanları 3 dövrə ayırmaq mümkündür: vəhşilik, varvarlıq və sivilizasiya və bu dövrlərin hər birinin özünəməxsus davranışları, münasibətləri və ailə formaları mövcud idi.

Ailə mövzusu ümumiyyətlə bütün dövrlərin və bütün cəmiyyətlərin aktual problemi hesab olunur. Ailə ən vacib sosial dəyərdir. Cəmiyyətin hər bir üzvü, sosial statusundan, etnik mənsubiyyətindən, əmlakından və maddi vəziyyətindən əlavə, doğulduğu andan həyatın sonuna qədər ailə və ailə vəziyyəti kimi bir xüsusiyyətə malikdir. İstənilən ailənin əsasını müəyyən bir nikah cütünü, obrazlı şəkildə deyilsə, bir kişi ilə bir qadın

arasında özünəməxsus şəkildə yaranan ittifaq təşkil edir. Mütəfəkkirlər cəmiyyəti insanların qarşılıqlı təsirinin məhsulu hesab edərək göstərirdilər ki, cəmiyyət fərdlərdən ibarət deyil; bu fərdlərin arasında mövcud olan rabitə və münasibətlərin məcmusunu ifadə edir. Ailə də belədir. Onun mahiyyəti ailə münasibətləri ilə ölçülür. Lakin ailə münasibətlərini yalnız ər-arvad münasibəti kimi başa düşmək olmaz. Ərlə-arvad arasına münasibətlər ailə münasibətlərinin ancaq bir tərəfini ifadə edir. Ailənin çox mühüm sahəsi valideynlərlə övlad arasındakı münasibətlərlə bağlıdır. Mütəfəkkirlər: ailə, ər-arvad, valideynlər və uşaqlar arasındakı münasibətdən ibarətdir.

Ailə bir çox emlərin tədqiqat obyektidir – sosiologiya, iqtisadiyyat, hüquq, etnoqrafiya, psixologiya, demoqrafiya, pedaqogika və s. Bu elmlərin hər biri öz predmetinə uyğun olaraq ailəni müxtəlif tərəflərdən öyrənir. İqtisadiyyat – ailənin istehlak aspektlərini və onun maddi faydasının və xidmətinin istehsalda iştirakını öyrənir. Etnoqrafiya – müxtəlif etnik xüsusiyyətlərə malik ailənin həyat tərzini öyrənir. Demoqrafiya – nəsil artırmada ailənin rolu. Pedaqogika – tərbiyə bacarıqlarını öyrənir. Ailə münasibətlərinin psixologiyası ailədaxili münasibətləri, ailədə şəxsiyyətlərarası münasibətləri öyrənir [1, s.45]

Azərbaycan cəmiyyətində baş verən köklü, əsaslı dəyişikliklər həyat və fəaliyyətin bütün sahələrinə, o cümlədən ailədaxili münasibətlərin formalaşmasına ciddi şəkildə təsir göstərmişdir və təsir göstərməkdə davam edir. Bunun isə bir sıra sosial-psixoloji əsasları vardır. Cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklər, iqtisadi-siyasi sistemin dəyişməsi bir tərəfdən özünü sosial, hüquqi təsirini göstərsə, digər tərəfdən də mənəvi əxlaqi dəyişikliklərə səbəb olur. Cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklər, insanlardan bir tərəfdən dünya dövlətlərinə inteqrasiyanı tələb edirsə, digər tərəfdən də milli xüsusiyyətlərimizin, adət-ənənələrin qorunmasını, inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bütün bunlar həm ayrı-ayrı şəxslərin həyat və düşüncə tərzinə təsir göstərir, həm də bütövlükdə ailə həyatına, ailədaxili münasibətlərə təsir göstərir. Lakin insanlar cəmiyyət həyatında baş verən belə dəyişikliyə psixoloji baxımdan hazır deyillər və bu hal cəmiyyətdə, eləcə də ailələrdə bir sıra problemin yaranmasına səbəb oldu. İnsanlar obyektiv təsirləri özlərinin subyektiv baxışları əsasında qavrayırlar.

Ailədaxili münasibətlər problemini biz də məhz sistem yanaşma mövqeyindən tədqiq etməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq. Odur ki, “sistem yanaşma” və “sistem” anlayışları ilə əlaqədar bəzi cəhətləri nəzərdən keçirmək zəruridir [2, s. 56].

Ailə, ailədaxili münasibətlər problemi bütün dövrlərdə müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif ixtisas sahiblərinin daim diqqət mərkəzində olan problemlərdəndir. Bu, təsadüfi deyildir. Çünki ailə cəmiyyətin əsası kimi çox vacib olan bir sıra sosial funksiyaları həyata keçirir. Həmin funksiyaların yerinə yetirilməməsi və ya qismən yerinə yetirilməsi cəmiyyətin özünün mövcudluğu üçün böyük təhlükələr yaradır. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi nəinki iqtisadi, sosial-demografik, etik, hüquqi, pedaqoji, həm də psixoloji əsaslara istinad edir. Ailənin çoxcəhətli, çoxaspektli və mürəkkəb təbiətə malik olması ilə bərabər, bir cəhəti də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, qeyd edilən əsaslar nəinki müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif cəmiyyətlər, xalqlar, millətlər, etnoslar üçün, hətta eyni bir dövrdə, eyni bir millətin daxilində yaşayan etnoslar üçün məxsusi cəhətlərə malikdir. Yəni ailədaxili münasibətlərin öyrənilməsi zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, burda bütün cəmiyyətlər üçün həm ümumi, həm də xüsusi olan vacib məqamlar vardır. Problemin məhz bu cəhəti onun öyrənilməsinin bütün dövrlər üçün aktual olmasını şərtləndirir.

Bu, bir tərəfdən, ailənin iqtisadi, hüquqi, sosial-demografik və s. əsaslarda təzahür edən fərqli cəhətləri ilə əlaqədardırsa, digər tərəfdən, sosial-psixoloji planda, xüsusən hər bir xal-

qın, millətin, etnosun adət-ənənələri, stereotip və yönümləri, sərvət meylləri, sosial davranış normaları sferasında özünü büruzə verən fərqli xüsusiyyətlərlə bağlıdır. Bəzən ailənin yuxarıda qeyd etdiyimiz əsaslarından hər hansı biri müxtəlif dövrlərdə həmin etnosun nümayəndələri üçün fərqli sosial-psixoloji məna kəsb edir, fərqli yönümdə dəyərləndirilir.

Ailədə qarşılıqlı münasibətlərə xələl gətirən amillər:

– iqtisadi amil – işsizlik, həyat səviyyəsinin yoxsulluq həddindən aşağı olması;

– asosial amil – ailənin və ya onun bir üzvünün qeyri-sağlam həyat sürməsi;

– psixoloji amil - ailədə zorakılıq, aqresivlik, hədsiz qısqançlıq və s.;

– tibbi amil – xroniki zöhrəvi və infeksiyalı xəstəlik, psixi və seksual pozuntu;

– pedaqoji amil – mənəvi dəyərlərdə dünya görüşü məs. uşaqların tərbiyəsinə münasibət [3, s.210].

Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün həm ötən əsrin əvvəllərində, həm də yaşadığımız əsrin özündə mahiyyət etibarlı ilə eyni səbəbdən qaynaqlanan nikah hadisəsinə diqqət yetirək. Ötən əsrin əvvəllərində əksər valideynlər öz qızlarını yaşlı, lakin zəngin kişilərəərə verməkdə maraqlı idilər (ailənin iqtisadi əsası) – “Məşədi İbad” fenomeni. İndi də həmin hadisə mövcuddur, lakin indi valideynlər deyil, gənc

qızlar özləri bu addımı atırlar. Həm də burda əcnəbilərlə ailə qurmaq nisbətən daha ön plana keçir. Göründüyü kimi, iqtisadi əsas qalır, amma maraqlı tərəflər dəyişir və təbii ki, bu əsasda ailədaxili münasibətlər də fərqli xarakter daşıyır. Tərəflərin əsaslandığı psixoloji müdafiə mexanizmləri də müxtəlif olur. Deməli, ailənin istinad etdiyi əsaslar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla həmin əlaqə zəminində yaranan fərqli psixoloji mexanizmlərə, təzahürlərə malik olur. Bu, bir tərəfdən, tarixən yaranmış ailə adət-ənənələrində, ailədə rolların bölünməsində, nikahla bağlı təsəvvürlərdə, boşanma yönümlündə və s. müvafiq şəkildə əks olunaraq ailədaxili münasibətlərin xarakterinə, inkişaf dinamikasına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Digər tərəfdən, hər bir xalqın, millətin, etnosun milli xüsusiyyətlərindən, adət-ənənələrindən, streatip və yönümlərindən irəli gələn və ailədaxili münasibətlərdə özünəməxsus şəkildə əks olunaraq həmin münasibətlərin inkişafı və tənظيمinə, eləcə də bütövlükdə ailə və onun problemlərinə özünəməxsus çalarlar verən müəyyən cəhətlərin yaranmasını şərtləndirir. Bu, isə o deməkdir ki, ailədaxili münasibətlərin öyrənilməsi ilə bağlı fərqli sosial-psixoloji zəminə əsaslanan müxtəlif psixoloji tədqiqatlardan əldə olunmuş nəticələri xüsusən də irəli sürülən psixoloji ideya və mexanizmləri universallaşdırmaq, on-

ları eyni dərəcədə bütün xalqlara aid etmək düzgün olmazdı. Məhz bu cəhəti nəzərə alaraq Azərbaycan psixologiyasında da ailə problemlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilmiş və bu sahədə bir sıra tədqiqatlar aparılmış, maraqlı və faydalı nəticələr əldə edilmişdir.

Müəliflərin fikrincə, ailə münasibətlərini əsas səbəblərə, başlıca motivlərə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

– ər-arvaddan birinin və ya hər ikisinin güclü inkişaf etmiş maddi tələbatlarının olması;

– tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin nəgahda hər şeydən əvvəl öz şəxsi tələbatlarını reallaşdırmağa cəhd etmələri;

– özünəhörmət tələbatlarının ödənilməməsi;

– tərəflərdən birində və ya hər ikisində özünüqiymətləndirmənin yüksək olması;

– ər-arvadın ər, arvad, ata, ailə başçısı, ev sahibəsi və digər rollar haqqında təsəvvürlərin üst-üstə düşməməsi;

– tərəflərdən birinin davranışında baş verən xoşagəlməzliyin səbəbinin başa düşülməməsi, nəticədə isə qarşılıqlı anlaşmazlığın yaranması;

– tərəflərdən birinin ailə təsərrüfatında iştirak etmək istəməməsi [4, s.200].

Müasir dünyada əsas problemlərdən biri də sosial-mənəvi mühitin, salfığının qorunmasıdır. Bu baxımdan ailə, istər şəxsiyyət, istərsə də bütövlükdə cəmiyyət üçün əhəmiyyəti artmaqda olan ümumbəşəri dəyər, mə-

dəni irsin, əxlaqi norma və qaydaların ötürücüsü rolunu oynayır.

Ailə münasibətlərində baş verən digər bir dəyişiklik ənənəvi ailə münasibətlərinin eqolitar – ailədə ər və arvadın sosial-iqtisadi funksiyalarının bərabərləşməsi sferasına transformasiyası ilə bağlıdır. Əgər əvvəllər ailənin idarəsi kişiyə məxsus idi sə, indi bu idarəçilik müəyyən qədər ər-arvad arasında bölünür. Tədqiqatlar göstərir ki, sosial-iqtisadi təminatı yüksək olmayan ailələrdə münasibətlərdə də problem yaranır. Bu, özünü ilk növbədə ər-arvad münasibətlərində, onların vasitəsiylə övlada münasibətdə öz əksini tapır.

Problemlə, xüsusilə qeyri-sabit ailələrdə maddi vəziyyətin çətinliyi dağıdıcı faktora çevrilir. Sabit ailələrdə də bu amil özünü göstərir, lakin qeyri-sabit ailələrdən fərqli olaraq bu dağıdıcı amilə çevrilmir. Burada ər-arvadın bir birini başa düşməsi, qarşılıqlı adaptasiya öz təsirini göstərir. Bu, daha çox psixoloji problemlər formasında təzahür edir. Daha çox isə ər-arvad hər ikisinin və ya onlardan birinin dözülməz xarakteri ilə bağlı olur [5, s. 175].

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər ailədə ailədaxili münasibətlər müxtəlif cür qurulur. Ailə münasibətlərində ailə həyatı ilə bağlı kişi və qadınların yanaşmalarında da fərqlər mövcuddur. Ailədəki münasibətlər ərlə-arvadın, valideynlərlə uşaqların, uşaqlarla uşaq-

ların qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri ilə müəyyən olunur və bilavasitə onları əks etdirir.

Nəticə:

Məqalədə müxtəlif dövrlərdə cəmiyyətin aktual problemlərindən olan ailə haqqında danışılır. Məqalə müasir dövrdə ailədaxili münasibətlərdə baş verən dəyişikliklərə həsr olunub. Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər ailədaxili münasibətlərin formalaşmasına təsiri, ailədə qarşılıqlı münasibətlərə xələl gətirən amillərə, ailə münasibətlərinin əsas səbəblərinə toxunulub.

Ailə münasibətlərində baş verən dəyişikliklər ənənəvi ailə münasibətlərində öz əksini tapmışdır. Müasir dövrdə tədqiqatçıların ailəyə bir sistem kimi baxışı və ailədə baş verənləri sistem yanaşma mövqeyindən yanaşıldığı vurğulanır.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə H.Ə. Sosial pedaqogikanın aktual problemləri. Bakı: Səda, 1998, 342 s.
2. Андреева Т. В. Семейная психология. 2004, 244 с.
3. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası. Bakı, Mütərcim, 2015, 422 s.
4. Hüseynzadə R.L. Ailə Pedaqogikası. Bakı, 2016, 320 s.
5. Qurbanova L.M. Ailənin psixoloji problemləri və həlli yolları. Bakı: Bilik, 2012, 232 s.

**ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА СЕМЕЙНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ**

Абстракт

Айдан Османлы

Бакинский Государственный Университет

В статье рассказывается об актуальной проблеме общества в различные периоды о семье. Статья посвящена изменениям, происходящим на современном этапе во внутрисемейных отношениях. Были затронуты влияние изменений, происходящих в обществе на формирование семейных отношений, факторы, наносящие вред на взаимоотношения в семье, основные причины семейных конфликтов.

Изменения, произошедшие в семейных отношениях нашли свои отражения в традиционных семейных отношениях. В статье подчеркивается подход исследователей к семье как система и отношение к происходящим в семье с позиции системного подхода.

**THE FACTORS INFLUENCING FAMILY RELATIONSHIPS
IN MODERN TIMES**

Abstract

Aydan Osmanli

Baku State University

The article is dedicated to the family issue of which is one of the actual problems in society on different periods. It examines the changing that happen in family relations in the modern time. It also touches the main reasons of domestic conflicts, the factors which give harm to the interrelations of the family.

These changing of the family relationships reflect in the traditional domestic relations, too. It is stressed that the scientists look at the family figure as a system in the modern time.

Məqalə BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasını iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 04 aprel 2019-cu ildə daxil olmuşdur

LİDERLİK STİLLƏRİ VƏ ONLARIN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tünzalə Musayeva

AMEA-nın Fəlsəfə institutunun

Sosial psixologiya şöbəsinin kiçik elmi işçisi

AZ1073, Bakı ş, H.Cavid pr., 115

e-mail: psixoloq_22@mail.ru

Açar sözlər: liderlik, liderlik stilləri, qrup, idarəetmə

Ключевые слова: лидерство, стили лидерства, группа, управление

Key words: leadership, leadership style, group, management

XÜLASƏ

Məqalədə liderlik stilləri və onların təzahür xüsusiyyətləri təhlil olunur. Liderliyin effektivliyinin əsas xüsusiyyəti rəhbərlik edən şəxsin öz işində tətbiq etdiyi idarəetmə üslubudur. İdarəetmə fəaliyyəti prosesində hər bir lider öz vəzifələrini yalnız özünəməxsus bir üslubda yerinə yetirir. Liderlik üslubu, liderin komandanı qoyulmuş vəzifələrin icrasına yaradıcı yanaşmaya hansı üsullarla həvəsləndirdiyi və ona tabe olanın fəaliyyətinin nəticələrinə necə nəzarət etdiyində ifadə olunur.

GİRİŞ

Liderlik fenomeni uzun müddət elmi və praktik marağın obyektinə hesab olunur. Onu sosioloqlar, psixoloqlar və idarəetmə sahəsində olan mütəxəssislər araşdırırlar. Liderlik, bir ictimai fenomen olaraq bütün möv-

cudluğu boyunca insanlığı müşayiət edir. İki və ya daha çox insandan ibarət bir qrup yarandıqda, onlardan birinin lider olması və digərlərinin onun arxasınca getməsi ehtimalı yarana bilər. Lider, qrupun özünü təşkil etmə proseslərinə, qrup normalarının, dəyərlərinin formalaşmasına və davamçıların davranışlarına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bununla əlaqədar olaraq, liderlər və liderlik fenomenləri ənənəvi olaraq tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Sosial psixologiyada liderlik anlayışından başqa, onu aydınlaşdıran digər anlayış – liderlik stili və ya üslubu anlayışından da istifadə olunur. O, liderin digər qrup üzvlərinə təsir göstərməsi üçün istifadə etdiyi psixoloji təsirin üsul və metodlarının məcmusu kimi təyin edilir. Liderlik stili anlayışı özündə liderin və qrupun başqa üzvlərinin arasında formalaşan bütün mümkün qarşılıqlı

təsirləri və münasibətləri əhatə edir. Bununla birlikdə, bu konsepsiya sosial-psixoloji ədəbiyyatda istifadə edildiyi hallarda liderlik üslubu dedikdə qrupda lider olanın təşəbbüsü ilə yaranan münasibətlər başa düşülür.

LİDERLİK STİLİ

Yunan mənşəli “stil” sözü əvvəllər mum lövhələrdə yazmaq üçün “mil” mənasını bildirirdi. Lakin, daha sonralar isə “xətt (əl yazısı)” mənasında istifadə edilirdi. Buradan hesab etmək olar ki, liderlik stili – idarəedənin (menecerin) fəaliyyətində bir növ “xətt (əl yazısı)” hesab olunur. Liderlik üslubuna ümumilikdə özəl bir üslub forması kimi baxmaq olar. Üslubun ən ümumi tərif, insanın həm predmet, həm də sosial dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsini vurğulayır. Stili müəyyən mənada bir həyat forması ilə bağlamaq olar və belə olduğu təqdirdə o, müəyyən bir fəaliyyətdə şəxsiyyətin bir atributu olacaqdır. Stil (üslub) anlayışı çox qədim tarixə malikdir. Yunan dilçiliyində Aristotel insan nitqi və onun fəlsəfi problemlərindən danışarkən stillə bağlı məsələlərə toxunurdu. Daha sonralar romalıları stil anlayışını nitqə tətbiq etdilər. Həm yunanları, həm də romalıları stil məsələsində bir ümumi cəhət birləşdirirdi. O da hər iki ölkə alimlərinin stil terminini ritorika, bəlağətli nitq, geniş mənada natiqlik sənəti kimi başa düşmələri idi[1].

Lider və tabeçiliyində olan insanlarla qarşılıqlı münasibətlər, qrupun psixoloji iqlimi, habelə qrup işinin nəticəsi birbaşa liderin həyata keçirdiyi idarəetmə üslubundan asılıdır. Liderlik stilinin əhəmiyyətliyi lider üçün ən əsas funksiyalardan birini – bütün kollektivin fəaliyyətinin effektivliyinin təşkili və təkmilləşdirməsinin yerinə yetirilməsi ilə təyin edilir. Liderin fəaliyyətinin səmərəliliyinin göstəricisi olaraq qrupun əlverişli psixoloji iqliminin əhəmiyyəti, bu qrupun işinin məhsuldarlığının bir çox hallarda liderin əxlaqi keyfiyyətləri və idarəetmə üslubunun adekvatlığından asılı olduğu zamanı müşayiət etmək olar. Sosial-psixoloji iqlim insanların birgə fəaliyyətlərinin və şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin nəticəsi olduğundan o, ümumi məlumat, kollektivin fikri, əhval-ruhiyyə, fərdi rifah, qrupda fərdin həyat və iş şəraitinin qiymətləndirilməsi kimi qrup effektlərində təzahür edir. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər qrupda, kollektivdə insanın mövqeyini müəyyən edir və onların necə yerləşməsindən asılı olaraq insanın həmin cəmiyyətdə emosional rifahı, məmnuniyyəti və ya narazılığını müəyyənləşdirir. Qrupun sosial-psixoloji iqlimi bir çox cəhətdən liderin fəaliyyət və mövqeyindən asılıdır. Liderlik stilinin seçimindən yalnız liderin nüfuzu və onun işinin effektivliyi deyil, həmçinin kollektivin

mövcud atmosferi, lider və tabe olanlar arasındakı münasibətlər də asılıdır. Bütün qrupun effektiv və birgə fəaliyyəti zamanı lider aşkar edir ki, qoyulmuş məqsədlərdən başqa bir çox digər – qarşılıqlı anlaşma, özündən və görülən işdən məmnunluq, insanın xoşbəxtliyi kimi hədəflərə də nail olunmuşdur. Beləliklə də, optimal idarəetmə üslubu – liderin şəxsi və işgüzar keyfiyyətlərinin müəyyən məcmusu təşkilatın və qrup məsələlərinin uğurlu həllinin əhəmiyyətli meyarlarından biri olur. İdarəetmə üslubu dedikdə, birgə fəaliyyətin məqsədlərinə uyğun olaraq, rəhbərin təbəçiliyində olanlara təsir metodu və formalarının nisbətən sabit bir sistemi başa düşülür. Bu halda, hər bir liderə yalnız bir üslub xas ola bilməz, hər şey formalaşan konkret vəziyyətdən asılı olacaqdır. Fərdi üslub rəhbərin müasir idarəetmə prinsipləri, idarəetmə nəzəriyyəsinin əsas müddələrinin praktiki tətbiqində və peşə təcrübəsindən istifadədə ifadə olunur. Bir çox tədqiqatçıların nöqtəyindən, idarəetmənin universal və ən yaxşı stili mövcud deyil. Sosial hadisələrin müasir inkişafının xüsusiyyətləri və sosial qarşılıqlı əlaqələrin aşağı və xüsusilə uzun müddətli dövrə proqnozlaşdırılması, liderdən situasiyanın adekvat qiymətləndirilməsini, dəyişikliklərə hazırlıqlı ol-

mağı, xarici məhdudlaşdırıcı amillərin və onları aradan qaldırmaq üçün daxili imkanların yaradıcı təhlilini, riskə ağıllı hazırlığı, vaxtı idarəetmə və qərarlarının nəticələrini proqnozlaşdırma bacarığı tələb edir. Ümumiyyətlə, mövcud vəziyyət liderdən idarəedənin şəxsiyyətinin güclü cəhətlərindən məharətlə istifadə etməklə birlikdə, idarəetmə elminin bütün nailiyyətlərindən xəbərdar olmağı və onlardan məharətlə faydalanmağı tələb edir. Qrupda əlverişli sosial-psixoloji iqlimə təsir göstərən amillərə ilk növbədə, liderlik mövqeyi və liderlik stili, qrupdakı fəaliyyətlərdən və emosional şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən məmnunluq (qrup üzvlərinin rol mövqeləri, ümumi emosional-dinamik münasibət, qrup və fərdi məqsədlərin birliyi, rəsmi və qeyri-rəsmi münasibətlərin quruluşu) aid edilir. Həmçinin, liderlik tərz, işçi məmnuniyyəti və qrupdakı sosial-psixoloji iqlim arasında sıx əlaqə mövcuddur. Qrup üzvləri ilə liderin effektiv qarşılıqlı münasibəti, əməkdaşlara diqqət, onların psixoloji xüsusiyyətlərinin və peşəkar keyfiyyətlərini bilmək, liderə rəhbərliyin elə stilini seçməyə imkan verəcək ki, hansı ki, qrup öz funksiyalarını məhsuldar şəkildə həyata keçirə biləcək və hər bir fərdi işçi öz peşə uğurlarını və iş məmnuniyyətini hiss edə biləcəkdir.

STİLLƏRİN QRUPLARDA TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Amerika sosial psixoloqu Rensis Laykert uzun müddət ərzində həm yüksək, həm də aşağı əmək məhsuldarlığı olan qruplarda tədqiqatlar keçirmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində Laykert belə nəticəyə gəldi ki, qrupun fəaliyyətinin səmərəliliyi onun liderinin öz tabeçiliyində olanların işinin təşkilinə hansı mövqedən yanaşmasından asılıdır. O, belə qərara gəldi ki, liderlik stili ya insana, ya da işə yönələcək. Yalnız insana yönəlmiş liderlik stili məhsuldarlığı artırır birlər, lakin, bu hər situasiyada optimal olmayacaqdır [2, s.150]. Laykert 4 əsas liderlik stilini təklif etmişdir:

1. Birinci idarəetmə üslubuna o, istismarçı-avtoritar tipli liderləri daxil etdi. Belə liderlər qrupda bütün qərarları tək qəbul edirlər, həmçinin məhdudiyyətsiz hakimiyyətə malik olurlar.

2. Laykert ikinci idarə etmə stilinə tabe olanlarla avtoritar münasibətləri dəstəkləyən və qrupun idarəetməsində vaxtaşırı iştirak etməyə icazə verən liderləri aid edir. Bu dəstəkləyici-avtoritar tip liderlərdir. Belə liderlər tabeçiliyində olanları “təşviq və cəzanın” köməyi ilə həvəsləndirirlər.

3. Üçüncü idarəetmə üslubuna o, məsləhətçi-demokratik idarəetmə

üslubundan istifadə edən liderləri aid edirdi. Belə liderlər tabeliyindəki şəxslərin tövsiyələrini dinləyirlər, lakin qərar tək qəbul edir və bunun üçün məsuliyyət daşıyırlar.

4. Ən təsirli üslub, qrup qərarlarının həllinə yönələn və eyni zamanda lazımi qərarların verilməsində bütün qrup üzvlərinin iştirakına diqqət yetirən dördüncü üslub hesab olunur [3].

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, effektiv liderlər problemlərin məhz insan aspektlərinə böyük diqqət ayırırlar. Lakin, bu yanaşma bütün situasiyalar üçün optimal deyildir, buna görə bu liderə yalnız bir rəhbərlik üslubunu tətbiq etməyə imkan vermir. O, müxtəlif situasiyalardan asılı olaraq müxtəlif üslub və təsir metodlarından istifadə etməyi öyrənməlidir. Situasiyanı düzgün qiymətləndirilmək üçün lider, tabeçiliyində olanların və öz bacarıqlarını yaxşı bir şəkildə təqdim etməli və lazım olduqda mühakimələrin yenidən qiymətləndirilməsinə hazır olmalıdır. Onun vəzifəsi şəxsi təcrübəyə əsaslanaraq, peşəkarlıqda, şəxsi keyfiyyətlərdə, tabeçiliyində olanların davranış stilində və fərdi situasiyada düzgün seçim etməkdir. Çünki bir neçə üzvü olan kiçik qrup və ya çox böyük qrupdan ibarət olan təşkilat olsa belə onun inkişafı məhz liderin idarəetmənin hansı üslubu seçməyindən, onun

bilik, bacarıq və vərdişlərindən asılıdır. Məlumdur ki, idarəetmə stillərindən hər biri öz tərəfdarlarına malikdir. Tədqiqatçılar qruplarda qərarların qəbul olunmasında qrup üzvlərinin iştirak edib ancaq, məmnunluğun səviyyəsi aşağı olan, həmçinin məmnunluq səviyyəsinin yüksək amma, məhsuldarlığın aşağı olan müxtəlif situasiyalarla qarşılaşırdılar. Buna görə də, yalnız bir üsluba riayət etməkdən daha çox qarışıq liderlik üslubları böyük nəticələr verir. Laykertin fikrinə əsaslanaraq, qeyd etmək olar ki rəhbərlikdə əsas diqqət demokratik idarəetmə üslubuna yönəldilməlidir. Lakin, onu da xatırlamaq lazımdır ki, müasir şəraitdə bir işin müvəffəqiyyəti yalnız rəhbər və tabe olanlar arasındakı əlaqələrin xarakteri və sərbəstlik dərəcəsi ilə deyil, digər şərtlərlə də müəyyən edilir. Bu səbəbdən bir çoxları Laykert nəzəriyyəsini onun dərin elmiliyinə baxmayaraq dəstəkləmədilər. Çünki, onlar hesab edirdilər ki, o təcrübədə həmişə özünü doğrultmur. Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən qrupun maksimum səmərəliliyinə nail olmaq yalnız peşəkar şəkildə “adekvat” idarəetmə üslubu seçildikdə mümkündür. Yəni, kompleks şərtlərin optimal tərkibindən ibarət çevik üslubun olması idarəetmənin müvəffəqiyyətliliyinə zəmanət verə bilər.

Amerika tədqiqatçıları Pol Hersi və Ken Blanşar tərəfindən işlənmiş

situativ yanaşmaya görə həyat siklləri (dövrələri) nəzəriyyəsi mövcuddur. Üslubun effektivliyi “davamçıların” yetkinliyindən asılıdır. Yetkinlik isə məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti, məqsədə nail olmaq cəhdi, icra edilməsi vacib olankonkret məsələ ilə bağlı təhsil və təcrübənin olması ilə müəyyən edilir. Qeyd olunan nəzəriyyəyə görə idarəetmədə dörd tip üslub ayırmaq olar: göstəriş vermək üslubu, təlqin üslubu, iştirak üslubu, nümayəndəlik üslubu.

Bu üslubların ayrılmasında əsas kimi idarəetmədə yetkinliyin səviyyələrinə istinad edilir. Göstərilən üslublara müvafiq olaraq, yetkinliyin aşağıdakı səviyyələri uyğun gəlir: aşağı, orta, mötədil (ortadan qismən yüksək) və yüksək.

1) Aşağı yetkinlik səviyyəsində idarəetmə üslubu üçün xarakterik xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, bu zaman insanlarla müqayisədə məsələyə daha çox istiqamətlənilir. Bu üslubda tabeçilikdə olan insanlar məsuliyyət daşımaqdıqlarından, onlar ciddi nəzarətə və müəyyən təlimatlara, göstərişlərə daha çox ehtiyac duyurlar.

2) Təlqin üslubu, yetkinliyin orta səviyyəsi üçün xarakterik olan üslub yüksək dərəcədə məsələyə və münasibətlərə yönəlmiş olması ilə fərqlənir. Tabeçilikdə olanlar məsuliyyətli olmaq istəyirlər, amma ola bilmirlər. Rəhbər işin yerinə yetirilməsi, tabe-

liyində olanların işi yaxşı icra etmələrinə cəhd etmələri üzrə konkret göstərişləri verməsi lazım gəlir.

3) Yetkinliyin mütədil səviyyəsinin əks etdirdiyi mütədil idarəetmə üslubunun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bundan əvvəlki üslubdan fərqli olaraq, burada tabelikdə olanlar məsuliyyətli ola bildikləri halda, bunu istəməirlər. Yəni, bu idarəetmə üslubu üçün tabelikdə olanların qərarların qəbulunda iştirak etməsi xarakterik olur. Konkret göstərişlər tələb olunmur. Qərarlar birgə qəbul olunur.

4) Nümayəndəlik üslubu yetkinliyin yüksək dərəcəsini əks etdirir və tabelikdə olanlar məsuliyyətli olmaq istəyirlər və olurlar. Bu üsluba malik olan rəhbərlər tabeliyində olanlara onların fikir və mülahizələrinə görə fəaliyyət görməyə icazə verirlər. Onlar rəhbərlərin dəstəyinə və göstərişlərinə ehtiyac duymurlar, çünki qarşılıqlı kömək, qarşılıqlı çətinlikdən çıxmaq şəraitində olurlar. Baxılan nəzəriyyə tam olaraq qəbul edlimir. Belə ki, rəhbərlərə adaptə olunmaları və çevik idarəetmə üslubuna malik olmaları zəruri hesab edilir[4].

Müasir psixologiya elmi insanların liderliyinə və sosial qarşılıqlı əlaqəsinə bir çox müxtəlif formaları cəmləşdirən sosial istedad mövqeyindən baxır. Burada ən mühüm rolunu insanın şəxsi xüsusiyyətləri oynayır və üzvlərin bir-birini və özlərini dərk

etmələri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lider olmaq üçün fərd qrup üçün etalon olacaq sosial-psixoloji keyfiyyətlərin müəyyən məcmusuna malik olmalıdır. Hesab edilir ki, liderliyin determinantları kimi baxıla bilər:

1) ekstraversiya (ifadə olunmanın yüksək səviyyəsi – belə xüsusiyyətlərə inadkarlıq, enerjilik və fəallıq aid olunur);

2) nevrozizm (ifadə olunmanın aşağı səviyyəsi – emosional sabitlik və əminlik);

3) Şüur (təşkilatçılıq, məsuliyyət, etibarlılıq, əzmkarlıq);

4) xeyirxahlıq (ifadə olunmanın yüksək səviyyəsi – əməkdaşlıq meyli, fədakarlıq, mehribanlıq).

Liderliyin effektivliyinin əsas xüsusiyyəti rəhbərlik edən şəxsin öz işində tətbiq etdiyi idarəetmə üslubudur. İdarəetmə fəaliyyəti prosesində hər bir lider öz vəzifələrini yalnız özünəməxsus bir üslubda yerinə yetirir. Liderlik üslubu, liderin komandanı qoyulmuş vəzifələrin icrasına yaradıcı yanaşmaya hansı üsullarla həvəsləndirdiyi və ona tabe olanın fəaliyyətinin nəticələrinə necə nəzarət etdiyində ifadə olunur. Liderlik üslubu hər hansı bir idarəetmə aparatının mənsubiyyətidir. Liderlik stilinin formalaşmasına obyektiv və subyektiv amillər təsir edir:

– Obyektiv amillər idarə edən şəxsdən asılı olmur. Bunlar üstün olan

menecerin liderlik üslubu, kollektivin yaş və sosial-psixoloji ümum-təhsil xüsusiyyətləri, menecerin sağlamlığı, həll edilən məsələlərin xüsusiyyətləridir. Obyektiv amillər iyerarxiyanın hər səviyyəsi üçün özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan stilin əsasını müəyyənləşdirir. Bu əsasda idarə etmə stilinin formalaşmasında həlledici rol liderə və situasiyanın parametrlərinə aid olunur.

– Subyektiv amillər – liderin şəxsiyyətindən asılı olur. Bunlar idarə edən şəxsin insani və işgüzar keyfiyyətləri, idarəetmə fəaliyyətinin bilik və bacarıqları, davranış tərz, şəxsiyyətin xüsusiyyətləri – temperamentdir. Subyektiv stilformalaşdırıcı amillər yalnız idarəetmə subyektinin şəxsiyyətinin resursları ilə məhdudlaşmır. Subyektiv amillər idarəetmə tərzinin müxtəlif təzahürlərini müəyyənləşdirir. Bu amillər idarəetmə qərarlarının qəbuletmə texnologiyasını müəyyən edir və ya izah edir.

Liderlik stilinin formalaşmasına idarəetmə tələbatları da təsir göstərir. Bəzi insanlarda bu tələbatlar tamamilə olmaya bilər, başqalarında isə insanın davranışlarına təsiri nisbətən az ola bilər, üçüncüsü isə bu tələbatlar aparıcı yerlərdən birini tuta bilər. Belə insanlar həyat perspektivlərini yalnız idarəetmədə görürlər və buna görə də karyera yüksəldilməsi üçün əhəmiyyətli şey göstərir. Bu cür

tələbatların olması, bir şəxsin rəhbər vəzifəsinə təyin edilməsi üçün bir şərtədir. İdarəetmə tələbatlarının inkişaf səviyyəsi daxilən insanın nə qədər yetkin olduğunu, qrupa başçılıq etmək və onu arxasınca apara bilmək bacarığını müəyyən edir. Ancaq, idarəetmə vəzifəsi üçün əsas şərt olan idarəetmə tələbatlarının mövcudluğu yetərli deyil. Bunlardan əlavə olaraq, rəhbər idarəetmə fəaliyyətinin bacarıq və vərdislərinə sahib olmalıdır. Belə qabiliyyətlərin və bacarıqların arasından ayırmaq olar: diaqnostik – liderə qrupun mövcud vəziyyəti haqqında reallıqdan ayrılmayan təsəvvür və dinamik bir mühitdə onun imkanlar formalaşdırmağa imkan verən; yaradıcı – rəhbərə onun üçün prinsipial olaraq tamamilə yeni olan sosial-iqtisadi şərtlərdə münasib qərarlar verməyə imkan verən; təşkilatçı – rəhbərə ən az xərclərlə qəbul edilmiş qərarları həyata keçirməyə imkan verən.

Liderlik üslubunu seçərkən üç amil nəzərə alınmalıdır: situasiya (stressli, sakit, qeyri-müəyyən). vaxt çatışmamazlığı zamanı, ekstremal vəziyyətlərdə, ən kəskin rəqabət şəraitində direktiv stilə üstünlük verilir; tapşırıq (hansı dərəcədə aydın qurulmuş). Çoxlu sayda qərarlar, nəzəri təhlil və yüksək peşəkarlıq tələb edən mürəkkəb problemlərin həlli zamanı kollegial stil ən münasib he-

sab olunur; qrup (onun gender üzrə xüsusiyyətləri, yaşa, etnik məxsusluğa, mövcud olma müddəti, şəxsi xüsusiyyətlər). Fəaliyyətin müvəffəqiyyətində və məsələlərin həllində maraqlı olan qrupun birləşməsi üçün kollegial stil, amma yaradıcılıq kollektivlərinə – liderliyin səhlənkər stili uyğun gəlir.

Göstərilən amillərdən başqa, liderlik stilinə liderin özünün şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri təsir edir. Amerika və Yapon tədqiqatçıları idarəetmə sahəsində həm intellektual və şəxsi, həm də işgüzar, peşə keyfiyyətlərinin birləşməsinə əsaslanan liderin “ideal” imicini yaratmışdılar: xüsusi düşüncə tərzini – problemlə, perspektivli, sistemli, qeyri-ənənəvi, operativ düşünmə bacarığı; şəxsi emosional vəziyyətindən və ya ünsiyyət tərəfdaşının vəziyyətindən asılı olmayaraq işgüzar ünsiyyət qurma bacarığı; bütün işlərdə üstünlük və yüksək məsuliyyət; yüksək iş qabiliyyəti, ən yaxşı olmaq üçün daimi cəhd, hər şeyi ən yaxşı şəkildə etmək; məqsədlərinə çatmaq üçün qrup işini təşkil etmək bacarığı.

Hesab edirik ki, bütün qeyd edilənlərlə bərabər, liderin insanların əhval-ruhiyyəsini anlamaq, həqiqi ehtiyaclarını bilmək və onların maraqlarını ifadə etmək qabiliyyətlərinin olması da xüsusi önəm kəsb edir. Çünki liderin uğur və uğursuz-

luqları qrup tərəfindən olduqca emosional qavranılır, bu da uğursuzluq halında liderin sonrakı taleyi üçün təhlükə doğura bilər.

Liderlik stilini seçərkən həmçinin şəxsiyyətlərarası münasibətlərin proseslərini müəyyən edən əlavə amilləri də nəzərə almaq lazımdır:

– insanların xarici təsirlərin qavrayışının psixoloji strukturundakı fərqlərdən asılılığı (yəni fərqli insanlar eyni təsirlərə fərqli reaksiya verirlər;

– insan tərəfindən insanın təsvirinin və özünüqiymətləndirmənin qeri-adekvatlığı (yəni heç bir insan başqa bir insanı və hətta özünü belə mütləq bir dərəcədə əminliklə dərk edə bilməz);

– tabeliyində olanların şəxsi statusunun və ləyaqətinin qorunması [5].

NƏTİCƏ:

Beləliklə, qrupun idarəetmə stilinin seçilməsinə təsir edən bir çox amillər vardır. Onların hamısı sıx qarşılıqlı əlaqədə olmaqla bir-birilərini tamamlayırlar. Lakin, bəzən bunlar biri – digəri ilə və öz aralarında ziddiyyət təşkil etdiyindən, onların uzlaşdırılması və uğurlu idarəetmə üçün normal zəmin yaradılması vacib tələbə çevrilir. Buna görə liderin müəyyən bir situasiyada necə davranacağını təyin etməyə imkan verən

vahid bir qayda yoxdur. Bütün bunlar liderin nə dərəcədə peşəkar və psixoloji cəhətdən səriştəli olmasından və ekstremal vəziyyətlərdə vaxtında və düzgün qərar qəbul etmək bacarığından asılıdır. Peşəkar və psixoloji bacarıqların yüksək səviyyəsi ona nə vaxt, harada və necə hərəkət etməli olduğunu düzgün müəyyənləşdirməyə kömək edəcəkdir. Hesab edirik ki, bunun üçün liderin həm koqnitiv, həm idarəetmə, həm də fərdi fəaliyyət üslublarının optimal xəlitəsindən yaranan yeni xüsusi bir üslubun formalaşması getdikcə daha çox zərurətə çevrilir.

Ədəbiyyat:

1. Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. М.: Смысл, 1999, 532 с.
2. Роберт Саттон. Искусство быть хорошим руководителем. Руководство для тех, кто управляет людьми // Р. Саттон. – М.: Издательство «Манн, Иванов и Фербер», 2013, 352с.
3. Травин В.В. Менеджмент персонала предприятия // В.В. Травин. М.: Дело, 2013, 272 с.
4. Сергеева В.Б., Токарева А.А. Лидерство в менеджменте// Вестник НГИЭИ №9, 2012, с.81-102
5. Кабушкин Н.И. Основы менеджмента: Учеб. пособие - 4-е изд. - Мн.: Новое знание, 2001, 241 с.

СТИЛИ ЛИДЕРСТВА И МЕХАНИЗМЫ ИХ ФОРМИРОВАНИЯ

Абстракт

*Тунзала Мусаева
Институт Философии НАНА*

В статье анализируются стили лидерства и механизмы их формирования. Ключевой особенностью эффективного лидерства является стиль управления, используемый лидером в своей работе. В процессе управления каждый руководитель выполняет свои обязанности уникальным образом. Стиль лидерства определяется тем, как лидер побуждает команду творчески подходить к поставленным перед ней задачам, и как она контролирует результаты своих действий.

**LEADERSHIP STYLES AND MECHANISMS
OF THEIR FORMATION**

Abstract

Tunzala Musayeva

Institute of Philosophy of ANAS

In the article is analyzed the leadership styles and mechanisms of their formation. A key feature of effective leadership is the management style used by the leader in his work. In the management process, each manager uniquely performs his duties. The style of leadership is determined by how the leader encourages the team to take a creative approach to the tasks before it, and how it controls the results of its actions.

Məqalə AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun “Sosial psixologiya” şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №20)

Rəyçi R.H.Qədirova Psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 06 iyun 2019-cu ildə daxil olmuşdur

MƏKTƏB PSIXOLOQUNUN PEŞƏYƏ UYĞUNLAŞMASINDA MÜNASİBƏTLƏRİN ROLU

Lalə Əliyeva

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Sumqayıt, Azərbaycan 43cü məhəllə, AZ5008

Sumqayıt Dövlət Universitetinin baş müəllimi

E-mail: honey.lala@mail.ru

Açar sözlər: məktəb psixoloqu, uyğunlaşma, uyğunlaşma çətinliyi, sosiallaşma, münasibət, ünsiyyət, pedaqoji təfəkkür, özünüdərk, özünüinkışaf, kommunikativ bacarıq.

Ключевые слова: школьный психолог, адаптация, трудности адаптации, социализация, отношения, общение, педагогическое мышление, самосознание, саморазвитие, коммуникативные навыки.

Key words: school psychologist, adaptation, adaptation of work, socialization, attitudes, communication, pedagogical maturation, self-cognition, self-help, communicative nuts.

GİRİŞ

Tarix boyu özünün peşə fəaliyyətinə uyğunlaşması insan şəxsiyyətinin kamil şəkildə formalaşmasının optimal yolu olub. Hazırda bu sahədə təhsilin rolu daha da artmışdır. Çünki informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə insanı təhsilsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Belə insan sivilisasiyanın mövcud reallıqları ilə ayaqlaşma bilmir, özünü cəmiyyətin normal üzvü kimi təsdiq etməkdə çətinlik çəkir. Son illərdə baş verən ictimai proseslərin təsiri ilə texniki inkişaf sürətlənmiş, yeni

texnologiyalar yaranmış, yeni iqtisadi münasibətlər meydana gəlmişdir. Bu proseslər cəmiyyətin müxtəlif sahələrində yeni dəyərlərin məzmununda köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

N.L.Xanın qloballaşma şəraitində təhsil qruplarının yeni şəraitə uyğunlaşması üçün islahatların aparılmasının zəruriliyini ənənəvi cəmiyyətdə insanların kapitalizmə qədərki iqtisadi münasibətlərlə yaşamaları ilə əlaqələndirir. Belə cəmiyyətlərdə təhsilin səviyyəsi aşağıdır, ailədaxili sosial əlaqələr aparıcı əhəmiyyət kəsb edir, insan dəyərlərində dini sistem üstünlük təşkil edir. Bu halda şəxsiyyət özünün dəyiş-

məsinə böyük tələbat hiss edir. Belə cəmiyyətlərdə sənayenin inkişaf sürəti ona aparır ki, hər kəs artıq yeni ictimai-iqtisadi əlaqələr axtarırlar. İstehsalın yeni tipinə keçidlə bağlı olaraq təhsil, məişət komfortu və informasiya texnologiyalarının səviyyəsinin artması isə dəyişmənin nəticələrini ifadə edən proseslərdəndir [1, s.119].

Göründüyü kimi, hazırda dünyada baş verən qloballaşmanın cəmiyyətlərdə ən çox dəyişməyə məruz qoyduğu faktor – insan münasibətləridir. Münasibət insanın hərəkəti, davranışı, kommunikativ bacarıq, əxlaq normaları çərçivəsində, münasib qaydada tənzimlənir. Cəmiyyətdə baş verən aparıcı proseslərin təsiri ilə yaranan yeni münasibətlər bir insan qrupunun digər insan qrupu ilə münasibətində dəyişmə yaradır. Burada qruplararası münasibətlərin tənzimlənməsindəki ənənəvi meyarlar yenilərilə əvəz olunaraq bütövlükdə hüquqi-iqtisadi-mənəvi baxımdan tənzimlənir. Belə yenidənqurulma prosesi psixoloji gərginliklərlə, konfliktlərlə, qarşıdurmalarla müşayiət olunur. Təşkilatların, qrupların idarə edilməsində yeni metodların, məsələn, iqtisadi yeniliklərin tətbiqi zamanı ləngidici amillər meydana çıxır. Real şəraitdə qruplararası münasibətlərin dinamikasının dəyişməsi cəmiyyətin bütün sahələri ilə eyni tərzdə getmir, lakin ümumi cəhətlər də kifayət qədərdir.

Baş verənlər həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, insanın mühitə uyğunlaşması prosesindən də yan keçmir. Onunsosial münasibətlərində dəyişmələri zəruri edir. Yeni əlaqələrdə üstünlük təşkil edən münasibətlərinə fəaliyyət motivindən birbaşa asılı olur. Eyni zamanda, bu münasibət birgəfəaliyyətin məqsədinə görə müəyyənləşir. Belə situasiyalarda qrup münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün bir sıra tələblər meydana çıxır. Onlardan biri də sosiallaşmadır. Mühitə uyğunlaşma, peşəyə uyğunlaşma, ailəyə uyğunlaşma və d. sosiallaşmanın əsas problemlərindəndir. Sosiallaşma, mədəniyyət və onun subyektin daxili aləmi ilə bağlılığı, onların reallaşması, fəaliyyətdə, davranışda istifadə edilməsi dərəcəsi ilə müəyyən olunur. O, bir tərəfdən, mövcud cəmiyyət və şəxsiyyətin sosial statusu ilə, digər tərəfdən, münasibətlər kateqoriyası vasitəsi ilə aydınlaşdırıla bilər. Sosiallaşma prosesinin uğurları subyektin gündəlik davranışında və fəaliyyətində mədəniyyət məhsullarının (normalar, dəyərlər, qaydalar), daxili olanların tarixə ötürüldüyü zaman təqdim olunma tərzinə görə qiymətləndirilir. Sosiallaşma prosesinin uğurlu olması fərdlərin sosiallaşması anlayışı ilə müəyyən olunur.

Məktəb mühitində qarşılıqlı münasibətlər sosial mühitin müxtəlif sahələri ilə onların seçici və şüurlu əlaqələri-

nin bütöv bir sistemini ifadə edir. Münasibətlər insana xarici aləmin obyekt və hadisələrinin yalnız zahiri deyil, həm də mahiyyəti ilə yaxından tanış olmaq imkanı verir. Bu kontekstdə o mühitin gerçəkliklərini dərk edir, hadisələr arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini öyrənir. Bütün bunlar son nəticədə insana yaşadığı cəmiyyətdə sosial bələdləşmə imkanı verir. O, öz davranışını nizamlaya bilir.

Nəzərə almalıyıq ki, istənilən kollektivdə, işgüzar və şəxsi münasibətlər mövcuddur. İşgüzar əlaqələr istənilən funksiyaların icraçıları kimi adamları qrupda birləşdirir. Şəxsi münasibətlər qarşılıqlı simpatiyalar və antipatiyalarla müəyyənləşir. Şəxsi qarşılıqlı əlaqələr inkişaf edir, bütövlükdə hər kəsə təsir edir. Qrupda əlverişli statusa malik olanlar özlərinə inanır, müsbət emosiyalara malik olur və mükəmməl inkişaf edir. Kollektiv üzvlərindən təcrid olunmuş mütəxəssislər mənfi emosiyalar keçirir, özlərinə inanmır, aqressiv olurlar. Sadalanan bu komponentlər peşə özünüdərkinin başlıca şərtlərindən hesab olunur. Bu amillər psixoloqun peşə özünüdərkinin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Psixologiyada bu məsələlər aşağıdakı kimi qoyulur:

- psixoloqun peşə qabiliyyəti;
- özünütənzimləmə və özünümöh-kəmləndirmə;

Faktlar isə pedaqoji mühitdə insanlar arasında yaranmış yeni münasibət-

lərin onun hər bir üzvündə bu və digər xarakterli problemlər yaratdığından onların həllində çoxsaylı çətinliklərin meydana çıxdığını göstərir. Problemin səmərəli həlli üçün yaranmış suallara daha əhatəli cavab tapa biləcək mütəxəssis, əlbəttə ki, məktəb psixoloqudur. Ona görə də pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji şəraitin yaradılması, bu prosesdə məktəb psixoloqunun rolunun müəyyənləşdirilməsi xüsusi elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edən problem kimi diqqəti cəlb edir. Deyilənlər bilavasitə məktəbdə praktik işlə məşğul olan psixoloqların insanlarla qarşılıqlı münasibətlərində, onun peşə fəaliyyətinə uyğunlaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məktəbdə psixoloqun təhsil subyektləri ilə qarşılıqlı münasibətləri onun öz peşəsinə uyğunlaşmasında olduqca mühüm amildir.

Ə.Ə.Əlizadə məktəbpsixoloji xidmətin əsas məsələsi kimi bunları göstərir (2).

Birinci məsələ: uşaqların psixi və psixoloji sağlamlığının təmin edilməsi təhsil sahəsində psixoloji xidmətin əsas məqsədi hesab olunur.

İkinci məsələ: Müasir şəraitdə, xüsusilə təhsil sahəsində praktik psixologiyanın texnologiyası məsələlərinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimlərin psixoloji bilikləri müstəqil mənimsəyib istifadə etməsi öz-özlüyündə nə qədər maraqlı səslənsə

də, təcrübədə özünü doğrultmayıb. Müəllimlər psixoloji bilikləri məktəb təcrübəsinə məhz praktik psixoloqla əməkdaşlıq şəraitində tətbiq etməlidirlər.

M.Ə.Həmzəyev məktəbə psixoloji xidmətin məqsəd və vəzifələri, psixoloji xidmətin prinsipləri və həyata keçirilmə mərhələləri, funksiyaları, əsas istiqamətləri və aspektlərini təhlil etmişdir. Müəllif əvvəlkilərdən fərqli olaraq bəzi psixodiagnostik metodlar və onlardan istifadə yolları haqqında da məlumat vermişdir.

M.Ə.Həmzəyev pedaqoji fəaliyyətin psixoloji xüsusiyyətlərini təhlil edərək həmin sahədə praktik işçilərin roluna xüsusi əhəmiyyət verir. Pedaqoji ünsiyyət və onun sosial-psixoloji mexanizmləri haqqında geniş təhlil aparılır. Məktəb praktik psixoloqunun fəaliyyət istiqamətləri göstərilir. O, problemi “pedaqoji ünsiyyət”də eyniləşdirərək müəllim-şagird münasibətləri baxımından təhlili edir. O, müəllimin şagirdlərlə ünsiyyət üslubunu onların qarşılıqlı münasibətlərinə təsirinin əsas şərti kimi göstərir [3, s.179].

Mütəxəssislər (Ə.Ə.Əlizadə, M.Ə.Həmzəyev, R.İ.Əliyev, L.Ş.Əmrahlı və b.) pedaqoji kollektivdə müsbət münasibətlərin yaranmasına və onun qorunub saxlanması psixoloqun roluna xüsusi əhəmiyyət verirlər. Çünki kollektivdə psixoloji münasi-

bətlər insanın həyat və fəaliyyətində çox vacib amildir. Həmin amil bütün sosial münasibətlər sisteminə, insanların həyat tərzinə, onların özünüdərkinə, iş qabiliyyətinə, özünüreallaşdırılmasına təsir edir. Hər bir kollektivdə psixoloji münasibətlər onun düzgün təşkilindən, kollektivdə əmək fəaliyyətinin, münasibətlər sisteminin və idarəetmənin əlverişli şəkildə tənzimlənməsindən asılıdır. Bütün bunlar bir daha məktəbdə xüsusi sahə olan psixoloji xidmətin zəruriliyini göstərir.

Psixoloji xidmət ictimai praktikanın önəmli sahələrini əhatə etməklə onun tətbiq sahələri də müxtəlifdir. Respublikanın təhsil sistemində, yaxud cəmiyyətin digər sahələrində hələ psixoloji xidmətin vahid sistemi yaradılmamışdır. Hətta, praktik psixoloqların çalışdıqları məktəblərin bir qismində belə psixoloji xidmət məsələlərinə ciddi əhəmiyyət verilmir.

R.İ.Əhmədova praktik psixoloqların pedaqoji kollektivlərdəki fəaliyyətində bir çox sahələri əhatə edir [4, s.70]:

– pedaqoji kadrların özünümüəyyənləşdirməsi, özünüreallaşdırılmasına yardım;

– qruplarda münasibətlərin optimallaşdırılması;

– fərdlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin təkmilləşdirilməsi yolu ilə əlverişli sosial-psixoloji iqlimin yaradılması;

– gənc mütəxəssislərin kollektivlərə adaptasiyası, iş şəraitinə uyğunlaşdırılması şərtləri;

– müəllimlərin əmək fəaliyyətinin motivasiyası və əməyin stimullaşdırılmasının sosial-psixoloji problemlərinin həllində məktəb rəhbərliyinə kömək;

– istehsalat konfliktlərinin profilaktikası və tənzim edilməsi,

– məktəbin psixoloji problemlərinin həll etməkdə rəhbərliyə kömək.

Pedaqoji kollektivdəki şəxsiyyətlərarası münasibətlər dəyişkən və mürəkkəbdir. Xüsusilə, ictimai-iqtisadi münasibətlərin dəyişdiyi şəraitdə bu problemin kökləri daha dərinidir. Bu baxımdan, məktəblərdə psixoloqun peşə özünüdərkini xüsusiyyətlərinə təsir göstərən amillər də çoxdur. Psixoloji tədqiqatlarla sübut edilmişdir ki, şəxsiyyətin daxil olduğu qrupa münasibəti kollektivdə özünüdərkinə ciddi təsir göstərir. Bu, şəxsiyyətin qrupdakı münasibətlərdən nə dərəcədə razı qalmasından, qrupda tutduğu mövqeyin onu nə dərəcədə təmin etməsindən çox asılıdır. Bu halda kollektivdə məktəb mühitinin başlıca tərkib hissəsi olan insan münasibətləri iki əsas formada özünü göstərir:

a) kollektiv üzvlərinin bir-birinə münasibəti;

b) qrupun rəhbərinin (liderinin) və qrup üzvləri ilə qarşılıqlı münasibətləri.

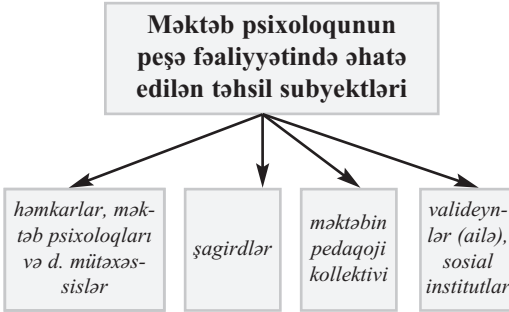
R.İ.Əhmədovanın tədqiqatında diqqəti cəlb edən daha bir məsələ

məktəb psixoloqlarının peşə fəaliyyətinə uyğunlaşmasında qarşılıqlı münasibətlərin təsirini önə çəkməsidir. O, peşəyə uyğunlaşmada özünüdərk problemini təhlil edərək göstərir ki, pedaqoji kollektivdə psixoloq şəxsiyyətinin formalaşmasında ən böyük məsuliyyət məktəb rəhbərləri və müəllimlərin üzərinə düşür, çünki onların məktəb psixoloquna münasibəti onun öz peşəsinə uyğunlaşmasında mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir.

Müasir dövrdə məktəbdə psixoloji xidmətin rolu getdikcə artmaqdadır. Məktəbdə uşaq, yeniyetmə və gənclərin psixoloji sağlamlığının qorunması məqsədilə həyata keçirilən bu xidmət növünün əhatə dairəsi geniş olub bir necə istiqamətə yönəldilir. Ona görə də psixoloji xidməti həyata keçirən məktəb psixoloqu kifayət qədər elmi biliklərə, praktik bacarıqlara yiyələnmiş mütəxəssis olmalıdır. Çünki onların səyi nəticəsində məktəbdə yaradılan əlverişli psixoloji şərait kollektiv üzvlərinin özünüdərk imkanlarını artırır, fəaliyyətin keyfiyyətinə və məhsuldarlığına müsbət təsir göstərir. Bu halda şəxsiyyətlərarası münasibətlərdəki xoşagəlməz halların aradan qaldırılması da mümkün olur. Qeyd edilənlərlə bağlıdır ki, hazırkı elmi-texniki tərəqqi dövründə məktəb psixoloqunun peşə özünüdərkini inkişaf xüsusiyyətlərini bilmək, onun quruluşunu aydınlaşdıraraq inkişafına yardım

etməyin yollarından biri kimi onun öz peşəsinə uyğunlaşması götürülür.

Psixoloqun məktəbdə təhsil iştirakçıları ilə apardığı işlərin əhatə dairəsi aşağıdakı sxemdə aydın görünür (şəkil 1).

Şəkil 1. Məktəb psixoloqunun birgə fəaliyyət göstərdiyi subyektlər

Təhsil müəssisəsinin mahiyyəti - uşaqların böyüməsinə, psixoloji inkişafına təsir göstərmək, onları cəmiyyətdəki müstəqil həyata hazırlamaqdır. Məktəbdə fəaliyyət göstərən hər bir mütəxəssis öz fəaliyyətinə bu kontekstdə yanaşır. Bəs psixoloq nə etməli və necə fəaliyyət göstərməlidir? İ.V.Dubrovina və onun komandasının apardıqları tədqiqatlarda əldə edilmiş nəticələrə görə təhsilə psixoloji xidmət sahəsində fəaliyyət göstərənlər üçün irəli sürülən əsas tezis belədir: “Təhsilə psixoloji xidmət hər bir uşağın mənəvi inkişafını təmin edən psixoloji-pedaqoji şəraitin yaradılmasına, onun psixi sağlamlığının əsasında duran mənəvi rahatlığına istiqamətlənir” [5, s.55].

İ.V.Dubrovina bildirir ki, məktəb psixoloqu öz fəaliyyətində peşəkarlığa,

yaş qanunauyğunluqlarına, fərdi müxtəlifliyə əsaslanmalıdır. Praktik psixoloq uşaqların psixi inkişafını statistik yolla deyil, onun dinamikasını adekvat qiymətləndirməli, izləməlidir. Onların psixoloji yaşı ontogenezin hər bir mərhələsinə uyğun olmalıdır. Həmin sahədə onlara köməklik göstərmək, əslində, məktəb psixoloqunun ən çətin vəzifəsidir [5, s.67].

Məktəb psixoloqunun peşəyə uyğunlaşması bir neçə amilin qarşılıqlı təsiri sayəsində baş verir. Onlardan birincisi praktik psixoloqun öz peşəsinə uyğunlaşmasıdır. Psixologiyada uyğunlaşma probleminə fizioloji və psixoloji nöqtəyi-nəzərdən yanaşılır. Problemlə bağlı maraq doğuran məsələ subyektin sosial mühitə uyğunlaşmasıdır. Məktəb psixoloqunun sosial mühiti olaraq məktəb mühiti əsas götürülür. Burada bir sıra faktorlar çıxış edir:

- psixoloqun fəaliyyət göstərdiyi məktəbin pedaqoji mühitinə uyğunlaşması;
- onun pedaqoji kollektivin ayrı-ayrı üzvlərinə, eləcə də kollektivə uyğunlaşması;
- məktəb rəhbərliyinin idarəetmə tərzinə uyğunlaşması;
- peşə fəaliyyəti üçün tələb olunan fəaliyyət qaydalarına, vasitə və yollarına, formal – rol davranış qaydalarına uyğunlaşması və s.

Məktəb psixoloqunun peşəyə uyğunlaşmasının digər mühüm faktoru –

məktəb kollektivinə uyğunlaşma ilə izah olunur. Məktəb psixoloqunun işi məktəbin və ailənin tələbləri və özünün seçdiyi yollarla uşağın məhsuldar hərəkəti üçün şərait yaratmaq, bu seçim nəticəsində kollektivdə mübahisəli məsələləri həll etməkdir. Psixoloqun fəaliyyəti əksər hallarda uşağın real olaraq yaşadığı sosial, ailəvi, pedaqoji sistemdə (uşağın real sosial əhatəsi) yaranır.

a) psixoloqun məktəbdəki fəaliyyəti pedaqoji heyətlə birlikdə məktəb mühitinin, inkişaf imkanları və şagirdə olan tələblərin təhlili;

b) tədris və inkişafın effektivlik kriteriyalarının müəyyən edilməsi;

c) uğurlu tədris və inkişafı şərtləndirən amil kimi nəzərdən keçirilən tədbirlər, forma və metodların hazırlanması və tətbiqi;

d) bu şərtlərin daimi fəaliyyət göstərən sistem formasına gətirilməsini ehtiva edir.

Pedaqoji kollektivdə onun üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərini normal tənzimləmək və bu zəmində şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərmək, əlbəttə, hər bir məktəbin kollektivində yaradıcılıq, elmilik, praktiklik tələb edir. Praktik psixoloqun uğurlu fəaliyyəti müəllimlərdə bu sahəyə marağın yaradılmasından və psixoloji xidmətdən yararlanmalarından asılıdır. Praktik psixoloqun işi yalnız o vaxt yaxşı nəticə verir ki,

pedaqoji kollektiv onunla birgə fəaliyyət göstərsin və hər bir şagirdə fərdi yanaşmanın səmərəli yollarından istifadə olunsun.

Təhlillərdən də bir daha görünür ki, təhsil psixoloqunun peşəyə uyğunlaşmasının mühüm şərti təhsil qruplarında qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin xüsusiyyətlərini öyrənərək özünü onlara adaptasiya etməsidir. Məktəb qruplarında şagirdlərin, eləcə də pedaqoji işçilərin real münasibətləri tam aydınlığı ilə təzahür edir. Ona görə də birgə fəaliyyətin məhsuldar təşkili üçün diqqət mərkəzində saxlanılmalı olan digər aktual problem təhsil qruplarının birgəfəaliyyət şərtlərinin öyrənilməsidir.

Psixoloq məktəbin məktəb mühitini normallaşdırmaq üçün pedaqoji prosesi daim müşayiət etməlidir. Bu onun məktəbdəki peşə fəaliyyətinə adaptasiya imkanlarını artıran, kollektivdə peşəkar nüfuzunu qaldıran əlverişli yoldur. Müşayiət-uşağın uğurlu təhsili və inkişafı üçün sosial-psixoloji şərtlərin yaradılması üçün psixoloqun peşəkar fəaliyyət sistemidir:

– şagirdin təbii inkişafına nəzarət (hər bir uşağın daxili aləminin şərtsiz dəyəri);

– müstəqil yaradıcı inkişaf üçün şəraitin yaradılması;

– şagirdin mühitinə pozitiv münasibətini formalaşdırmaq (sosial şəraitdən səmərəli istifadə yollarının öyrədilməsi,

tədris prosesinə marağın artırılması, pedaqoq və valideynlərlə münasibətlərin səmərəli qurulması yolu ilə həyata keçirilir).

Psixoloqların kollektivə uyğunlaşma imkanlarını müəyyən etmək üçün əvvəlcə bir neçə məktəbdə psixoloqlarla fərdi tədqiqat aparıldı. Sumqayıt şəhəri 39 nömrəli məktəbinin psixoloqu K.Süleymanova məktəbdə kollektivə adaptasiya probleminin olmadığını bildirərək bir neçə istiqamətdə iş apardığını vurğulayır: psixodiyagnostika, psixokorreksiya, psixoprolaktika, psixoloji maarifləndirmə, psixoloji məsləhət və inkişafetdirici iş. Qeyd olunan istiqamətlərdə iş aparmaq üçün praktik psixoloq şagirdlərin diqqəti, hafizəsi, əqli və yaradıcılıq imkanları, xarakteri və qabiliyyətlərini öyrənmək məqsədilə dərslərdə və dərsləndənə tədbirlərdə müəllimlər, məktəb rəhbərləri və valideynlərlə birgə iştirak edir.

Məktəb psixoloqu öz işinin xarakterinə görə digər insanların münasibətlərini həll etməkdə və səhvlərinin müəyyən dərəcədə korreksiya etməkdə iştirak edir. Bu isə onun şəxsi keyfiyyətlərinə, hər şeydən əvvəl, verilən məsləhətə, qəbul edilən qərara, tövsiyələrin tərtibinə cavabdehlik hissəsinə görə, ona müraciət edənlərin hamısı ilə xoş arzulu, inamlı, qarşılıqlı münasibətlərin qurulması qabiliyyətinə yüksək tələb qoyur.

Məktəb psixoloqlarında məktəb mühitinə uyğunlaşmanı asanlaşdıran amillərdən biri də onlarda peşə ixtisası üzrə formalaşmış səriştələrdir. Psixologiyada istər peşəkar səriştənin müəyyən olunmasına, istərsə də strukturunun müəyyən olunmasına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. L.Ş.Əmrahliya görə, peşəkar səriştə – psixoloqun elə əməyidir ki, burada kifayət qədər yüksək səviyyədə psixoloji fəaliyyət, psixoloji ünsiyyət həyata keçirilir, psixoloqun şəxsiyyəti reallaşır; məktəblilərin tədris və tərbiyəsində yaxşı nəticələr əldə edilir. Səriştəliyin strukturunda aşağıdakılar qeyd olunur: psixoloqun şəxsiyyəti, psixoloji fəaliyyət, psixoloji ünsiyyət və psixoloqun əməyinin məhsuldarlığını xarakterizə edən iki komponent - şagirdlərin təhsil səviyyəsi və tərbiyəsi. Səriştəli psixoloqun fəaliyyətində aşağıdakı məsələlər üstünlük təşkil etməlidir [6]:

- peşəkarlıq üçün tələb olunan psixoloji biliklər;
- peşəkar psixoloji bacarıqlar;
- psixoloqun peşəkar psixoloji mövqeyi, peşə fəaliyyəti üçün tələb olunan meyarlar;
- psixoloq tərəfindən peşəkar bilik və bacarıqlara malik olma səviyyəsini təmin edən şəxsi xüsusiyyətlər.

Digər tərəfdən, əgər məktəb psixoloqu öz peşəsinə uyğunlaşa bilmirsə, onun bilavasitə ünsiyyətdə olduğu şagirdlər də psixoloqun fəaliyyət və

rəftarında, işə münasibətində baş verən dəyişikliklərə həssas yanaşırlar. Bu cəhət onların psixoloqa münasibətində emosional maneələr yaradır. Yaranmış vəziyyət məktəb psixoloqunun rastlaşdıqları çətinlikləri daha da dərinləşdirir. Bu halda, məktəb psixoloqunun peşə çətinliklərinin şagirdlərdə doğurduğu emosional hal peşəyə uyğunlaşa bilməməyin əsas amili kimi götürülə bilər. Psixoloq özünün peşəyə uyğunlaşmasına əmin olmadığı hallarda mənfi emosional vəziyyət yaranır. Onlarda özünü-təcrid, kollektivə yadlaşma vəziyyətindən başlayaraq stress və depressiyaya qədər müxtəlif gərginlik baş verə bilər:

- tənhalıq hissi güclənir;
- özünüqiymətləndirmə, özünə-nəzarət zəifləyir;
- bəzi məktəb psixoloqunun mənəvi davranışında dəyişiklik baş verir: aqressivlik artır, intellektual və mənəvi tələbatlar azalır, peşəsinə və hətta ətrafdakılara laqeydlik yaranır;
- şagirdlərə psixoloji yaxınlıq istəyi sönür;
- nəticədə məktəb psixoloqunun peşə özünüdərkini zəifləyir.

Burada məktəb psixoloqlarının rastlaşdıqları çətinliklərlə bağlı qeyd edilənlər onların özünü peşəkar kimi dərk etmə prosesində yaratdığı mənfi nəticələndir. Həmin nəticələr hər bir psixoloqun fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən və çətinliklərin xarakterindən

asılı olaraq müxtəlif səviyyədə özünü büruzə verir.

- psixoloji quruluşun tam, ahəngdar inkişafının və funksiyalaşmasının təmin olunması.

Bu dəlillərdən istifadə edərək psixoloqun peşəyə uyğunlaşmasını intensivləşdirmək üçün onun əməyi üçün tələb edilən məsələləri xarakterizə etmək olar:

- psixoloji fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün qarşıya aydın məqsəd və vəzifələr qoyulmalıdır;
- səmərəli təsir vasitələri və üsulları, psixoloji təsir vasitələri seçilməlidir;
- özünü-təhlil aparılmalı, bunun üçün vacib olan səriştə və bacarıqlara doğru özünü inkişaf getməlidir;
- fənn müəlliminin, metodistin peşəkar mövqeyindən yararlanmalıdır;
- özündə mühüm psixoloji keyfiyyətləri (erudisiya, məqsədyönlülük, pedaqoji təfəkkür, əməkdaşlıq qabiliyyəti) formalaşdırmalıdır.

Eyni qaydada, psixoloq əməyinin digər sahələrindən olan insanları inandırmaq, fəaliyyət motivasiyasını artırmaq, psixoloji ünsiyyətə cəlb etmək, özşəxsiyyətinin müsbət tərəflərini dəyərləndirmək və s. məsələləri də diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

Psixoloq məktəb mühitinə uyğunlaşma yolu ilə özünü peşəyə uyğunlaşdırmaq üçün həm də təşəbbüskar olmalı, müstəqilliyini qorumaq, maraq

və ünsiyyət dairəsini daim genişləndirməli, kommunikativliyə nail olmalı, insanları cəlb edərək emosional dözümlüyünü qorumağı bacarmalı, məsuliyyət hissini artırmalıdır.

Bunlar psixoloq tərəfindən özünün peşə səlahiyyətlərinin sərhədlərini dərk etməsi, hər bir insanın yeganəliyinin, özünəməxsusluğunun, başqalarından fərqliliyinin qəbul olunması, bu fonda isə özünün də peşəkar keyfiyyətlərinin, bu keyfiyyətlərin üstün və çatışmayan tərəflərinin dərk edilməsi sayəsində baş verir. Yalnız peşəyə uyğunlaşmanın dinamik inkişafı onun məktəbə də uğurlu uyğunlaşmasını təmin edə bilər.

NƏTİCƏ:

Məqalədə qeyd olunur ki, məktəb cəmiyyəti tərəqqiyə aparan mühüm sosial institutun əsas qoludur. Burada yeni nəslin təlimi, tərbiyəsi həyata keçirilir, koqnitiv bacarıqlar öyrədilir, həyata hazırlanır. Məktəb psixoloqu belə mürəkkəb və məsuliyyətli prosesin iştirakçısı olaraq uşaq, yeniyetmə və gənclərin psixoloji sağlamlığının qorunması qayğısına qalır. Elmi psixologiyanın biliklərinə yiyələnməklə yanaşı, özünüdərkə də nail olur. Belə psixoloq yeri gəldikdə, fəaliyyət şəraitindən və situasiyadan asılı olaraq problemləri daha asan həll edir. Məqalədə psixoloqun öz peşəsinə uyğunlaşması onun özünüdərkinin əsas şərti kimi

önə çəkilir.

Burada diqqət mərkəzinə gətirilən digər mühüm məsələ məktəb psixoloqunun peşəyə uyğunlaşmasında münasibətlərin roludur. Münasibətləri yaxşı tənzimləmək üçün məktəb psixoloqundan bir çox xüsusiyyətlərin, şəxsi keyfiyyətlərin, peşə maraqları, vərdiş və bacarıqların inkişafının tələb olunduğu bildirilir. Qeyd olunur ki, bunlar məktəb psixoloqlarının peşəyə uyğunlaşmasında əsas şərtlər kimi çıxış edir. Həmin şərtlər vahid anlayışda birləşdirilərək məqalədə peşə səriştələr kimi izah olunur.

Ədəbiyyat:

1. Ханин Н.Л. Кросс-культурные перспективы диагностики индивидуальных различий // Вопросы психологии, 1989, № 4, с. 118-125.
2. Əlizadə Ə.Ə. Tətbiqi psixologiya və məktəb təcrübəsi // TPI-nin Elmi Əsərləri, 2006. s. 223-233.
3. Hənzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: Adiloğlu, 2003, 282 s.
4. Əhmədova R.İ. Məktəb psixoloqlarının peşəkar kimi özünüdərkinin xüsusiyyətləri // diss. psixol. üzrə fəl. dok. Bakı, 2017, 140 s.
5. Дубровина И.В. Школьная психологическая служба: Вопросы теории и практики. М.: Педагогика. 1991, 232 с.

6. Əmrahlı L.Ş. Məktəb psixoloqu. Bakı: MBM, 2014, 160 s.
7. Baikleу R. A. ADHD and the nature of self control/ R A. Barkley. New York 1997, 205 p.
8. <http://www.psychology.com>
9. <http://www.stude.com>
10. <http://www.dic.academic.ru>

РОЛЬ ОТНОШЕНИЙ В АДАПТАЦИИ К ПРОФЕССИИ ШКОЛЬНОГО ПСИХОЛОГА

Абстракт

Лала Алиева

Сумгаитский Государственный Университет

В статье отмечается, что школьное общество является ключом к важному социальному институту, который ведет к прогрессу. Здесь проводится воспитание и образование нового поколения, готовят к жизни и обучают когнитивным навыкам. Как участник этого сложного и ответственного процесса, школьный психолог должен заботиться о защите психологического здоровья подростков и молодежи. Наряду с приобретением знаний по научной психологии, он добивается достижений. Когда дело доходит до психолога, в зависимости от условий и ситуации, он решает проблемы легче. В статье рассматривается адаптация психолога к своей профессии, как ключ к его самооценке.

Еще одна важная проблема, в адаптации к профессии, на которую следует обратить внимание, это роль взаимоотношений школьного психолога. Чтобы хорошо регулировать отношения школьный психолог должен развивать многие качества, личные качества, профессиональные интересы, привычки и навыки. Отмечается, что это основные условия адаптации школьных психологов к профессии. Эти термины объединяются в одном определении и объясняются в статье как компетентность профессионала.

THE ROLE OF ATTITUDES IN THE ADAPTATION TO THE PROFESSION OF A SCHOOL PSYCHOLOGIST

Abstract

Lala Aliyeva

Sumgait State University

The article notes that the school community is the most important social institution that, leads to progress.

Here is the upbringing and education of the new generation, prepare for life and teach cognitive skills. As a participant in this complex and responsible process, the school psychologist should take care of protecting the psychological health of adolescents and young people. Along with the acquisition of knowledge in scientific psychology achievements. When it comes to the psychologist, depending on the conditions and situation, he solves problems easier. The article deals with the adaptation of the psychologist to his profession, as the key to his self-esteem.

Another important problem in the adaptation to the profession, which should be paid attention to, is the role of the relationship between the school psychologist. In order to manage relationships well, a school psychologist must develop many qualities, personal qualities, professional skills and habits. It is noted these are the basic conditions for the adaptation of the psychologist to the profession. These terms are united in one definition and explained in the article as the competence of a professional.

Məqalə SDU-nun pedaqogika və psixologiya kafedrasını iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №12)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 01 aprel 2019-cu ildə daxil olmuşdur

**DÖVLƏT MƏNAFEYİNİ QORUYAN ƏMƏKDAŞLARIN
MÜTƏŞƏKKİL CİNAYƏTKARLIĞA QARŞI APARDIQLARI
ƏMƏLİYYATLARDAN SONRA PSİXİ VƏZİYYƏTLƏRİNİN
ANALİZİ, KORREKSİYASI VƏ TERAPİYASI**

Ləman Verdiyeva

Xəzər Universiteti

Psixologiya departamentinin müəllimi

p.ü.f.d.dos. əv.

Bakı, AZ1096, Məshəti küçəsi 41.

e-mail: leman.verdiyeva@mail.ru

Açar sözlər: ekstremal şərait, kriminogen vəziyyət, təcili qərarların qəbulu, stressogen amillər, sosial dinamika, silah amili, yüksək oyanıqlıq, vaxt meyarı.

Key words: extreme conditions, criminal situations, emergency decision-making, stressogen factors, social dynamics, weapon factor, high vigilance, time criteria.

Ключевые слова: экстремальные условия, криминогенные ситуации, принятие неотложных решений, стрессогенные факторы, социальная динамика, оружейный фактор, высокая бдительность, временной критерий.

GİRİŞ

Müasir sivilizasiya mürəkkəb dövürünü yaşayır. O, insanın yaşamasını və inkişafına toxunan qlobal problemlərlə qarşılaşır. Bunların sırasına sosial və siyasi dəyişikliklər, ekoloji böhran, urbanizasiya və bir çox başqa qeyri-sağlam həyat tərzini göstərmək olar. İnsanların şüurunda psixoloji özbaşnalıq və ekspansiya istehsal olunur.

İqtisadiyyatda, sosial sahədə baş verən mürəkkəb və ağırlı proseslərin fonunda, ağır və kütləvi cinayətkar hərəkətlərin sayının artması, insanların girov götürülməsi, kriminogen vəziyyətin çətinliyi, silahlı soyğunçuluq, reketlik, terror aktları, silahlı qarşıdurma və münaqişələr hüquq mühafizə orqanları əməkdaşlarının fəaliyyəti üçün ekstremal şərait yaradır, onların xidməti fəaliyyətinin icrası zamanı məsuliyyətini və şəxsi risk dərəcəsini

xeyle artırır. Bu şəraitdə, ictimai təhlükəsizlik və ictimai qaydanın qorunması üzrə vəzifəni yerinə yetirən hüquq mühafizə orqanları əməkdaşlarından bacarıq, təcili qərarların qəbul olunması, yüksək məsuliyyət tələb olunur. Ona görə də müasir şəraitdə problemlərin yaratdığı stressogen faktor və ekstremal fəaliyyət hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları üçün aktual olaraq qalır. Ekstrimal şəraitdə əməliyyatçının keçirdiyi şok isə psixoloji baxımdan araşdırılmalı amillərdən biridir.

Ekstremal şərait insana qarşı çıxış edir. Bu o deməkdir ki, ekstremal şəraitə son səfərbərlik, fizioloji və psixoloji adaptasiya mexanizmləri tələb olunur. Bu bir tərəfdən, insan resurslarının səfərbər edilməsinə kömək edə bilər, digər tərəfdən isə psixi sabitliyin və sağlamlığın pisləşməsinə, fəaliyyət pozulmalarına gətirib çıxarır.

Əməliyyat zamanı yaranan kritik momentlərdən biri də mütəşəkkil cinayətkar qrupun zərərsizləşdirilməsi zamanı bəzi hallarda silahsız, atışmasız ötürməyin mümkün olmamasıdır. Və çox vaxt əməliyyatlar insan tələfatı ilə nəticələnir. Ölümün yaratdığı stressogen faktor insan davranışına təsir edən ciddi amillərdən biridir.

Hər bir insanın fərdi "psixi adaptasiya həddi" mövcuddur və bu həddən yuxarı olan stresin yükünü insan daşıya bilmir, yaranan kəskin psixosom-

sional gərginlik psixi fəaliyyətin pozulmasına səbəb olur. Əməliyyat zamanı stressogen amillərin təsirinə daha tez məruz qalanlar 25 yaşa qədər və 35 yaşdan sonra astenik və həyəcanlı xarakter əlamətləri olan şəxslərdir. Onların peşə - professional hazırlığı da qənaətbəxş olmur.

Ekstremal vəziyyət sosial dinamika və ünsiyyət xüsusiyyəti kimi çıxış edir.

Belə ki, Л.А.Китаев-Смык ekstremal vəziyyətdə yaşayan insanları öz tədqiqatları əsasında aşağıda qeyd olunmuş qruplara ayırır.

Qrup bir neçə mərhələlərdən ibarətdir:

Birinci mərhələ «donub qalma» adlanır. Bu bir neçə saniyə, dəqiqə və ya bir neçə saat davam edir. Aydın ki, bu mərhələ ünsiyyət fəallığının azalması ilə səciyyələnir. Verbal ünsiyyət dərəcəsindən asılı olmayaraq, ünsiyyət prosesi çətinləşir;

İkinci mərhələdə ünsiyyətin bu və ya digər təzahürlərinin intensivliyi artdıqca, hətta buna zidd olan bir insan üçün ekstremal şəraitin kənarında fəal ünsiyyət formalarının yaranması ilə bağlıdır. Bu mərhələdə insan özünü başqa adamlar qarşısında nümayiş etdirməyə çalışır və ona elə gəlir ki, bu ən yaxşı keyfiyyətdir;

Üçüncü mərhələ. Bu mərhələdə ünsiyyətin xoşagəlməz komponentlərini göstərmək olar. Belə ki, insanlarda qarşıdurma meyl yaranma bilər.

Bu hallar əsəbilik, kobudluq, çılğınlıq və səbirsizlik kimi təzahür edir. Həmçinin ömrlərə tabe olmamaq xüsusiyyəti kimi özünü biruzə verir.

Psixi vəziyyətin analizi aparılarkən burada bir neçə səbəb göstərmək vacibdir:

I. Xarici səbəblər

– Fəaliyyətdə olan xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur;

– Xarici mühitin təşkilində olan nöqsanlar kimi özünü biruzə verir.

II. Daxili səbəblər

– İnsanın psixi xüsusiyyətləri;

– Psixi davamlılığı və dözümlüyü;

Orqanizmin ümumi vəziyyəti nəzərdə tutulur.

III. Sosial səbəblər

– Fəaliyyət motivləri;

– Mövcud sosial əlaqələr və onların dinamikası;

– Adi həyatda, gündəlik situasiyalardan fərqli, psixi zədə yarada bilən stressogen amilin olması;

– Onu zədələyən hadisəni daim yada salıb həyəcanlanması;

– Bu zədəni yada sala bilən hər amili «dondurmaq», yaddan çıxarmağa səy göstərmək;

– Zədədən sonra yaranan yüksək oyanıqlıq;

– Vaxt meyarı;

Ekstremal vəziyyət insan psixikasına güclü təsiri ilə səciyyələnir ki, o da öz növbəsində travmatik stress yaradır. Əgər stress insanın malik olduğu

psixoloji və fizoloji uyğunlaşma imkanlarına üstün gəlicə, o, sarsıdıcı, travma törədən xarakter alır. Sarsıdıcı stress insanda müxtəlif pozuntular törədir. Yaranmış pozuntuları-postravmatik stress pozuntuları da adlandırılır. Əlamətlər 1 aydan az olmayaraq müşahidə olunursa, PTSP olduğunu demək olar. Psixi pozulmaların beynəlxalq təsnifatında travmatik stress reaksiyalar kompleksi kimi o zaman müəyyən olunur ki:

– Travmatik hadisə dəfələrlə yaşanır;

– Travma ilə bağlı olan hər şeydən inadla qaçmaq;

– Travmanın əsas epizodlarını xatırlamamaq;

– Əvvəllər əhəmiyyət verdiklərinə qarşı marağın azalması;

– Başqalarından uzaqlaşma, yadlaşma;

– Emosiyaların zəifləməsinin müşahidə olunması.

Stress pozuntularının əsas əlamətləri bunlardır:

1. Son dərəcədə sayıqlıq və həyəcan (təşviş);

2. Yuxunun pozulması;

3. Hafizənin pozulması;

4. Sarsıdıcı hadisəni yada salan hərəkətlərdən çəkinmə;

5. Sarsıdıcı hadisəyə oxşar və ya ona işarə edən hər bir hərəkətin təsiri nəticəsində pozuntuların güclənməsi;

6. Əl çəkməyən həyəcan və təşviş törədən surətlər;

7. Donuqluq halı.

Posttravmatik stress pozuntusunun simptomları və ümumi xarakteristikası:

Mübaligə olunmuş reaksiyalar.

İnsan asta səs və ya tıqqıltı eşidərkən, səksənir, qaçmağa başlayır, hündürdən qışqırır və s.

Diqqətin mərkəzləşməsinin və hafizənin pozulması. İnsan fikirini toplamağa və ya nəyisə xatırlamağa çalışdıqda çətinlik çəkir.

Yuxu ilə bağlı problemlər. İnsan kabus görür və əsaslı şəkildə deyə bilərik ki, o özü qeyri-ixtiyari olaraq yuxuya keçməyə müqavimət göstərir. Yuxusuzluğun səbəbi məhz ondadır ki, insan yatmaqdan və bu yuxunu yenidən görməkdən qorxur. Sonda əsəb yorğunluğuna səbəb olan, müntəzəm olaraq kifayət qədər yatmamaq travmatik stress təsvirini tamamlayır.

Depressiya. Bu dünyada hər şeyin mənasız və faydasız olduğu güman edilərkən baş verir. İnsan sanki neqativ təəssüratlar zənciri ilə buxovlanır.

Arzuolunmayan xatirələr. Ən vacib simptomlardan biridir. Onların hafizəsində travmatik hadisə ilə bağlı dəhşətli səhnələr çoxdur. Belə xatirələr həm yuxuda, həm oyaqlıqda təzahür edir. Adi xatirələrdən fərqi güclü həyəcan və qorxu ilə müşayiət olunur. Əgər keçmişdən kadrlar tez-tez olursa, bugünkü hadisələri yanlış qavramağa meyillidir.

Narkotik və dərman maddələrindən istifadə. Posttravmatik simptom-

ların intensivliyini aşağı salmaq üçün bir çox keçmiş əməkdaşlar marixuana, alkoqol və digər narkotik maddələrdən istifadə etməyə başlayırlar.

Hallüsinasiyalar. Bu sadəcə olaraq arzu olunmayan xatirələrin başqa formasıdır. Onlara xüsusi parlaqlıq və iztirablar xasdır. Çox vaxt narkotik maddələrin, bəzi hallarda isə alkoqolun təsiri ilə yaranır. Lakin alkoqoldan və narkotik maddələrdən istifadə edənlərin ayıq vəziyyətində, eləcə də ümumiyyətlə bu vasitələrdən istifadə etməyənlərdə də yarana bilər. Psixoterapiya və öz üzərində işləmək bu hadisənin nəzarət altına alınmasına kömək edir.

İntihar düşüncəsi. Pasiyent daim intihar haqqında düşünür və ya nəticədə onu ölümə aparacaq hərəkətlər planlaşdırır.

“Sağ qalmaqla” bağlı günahkarlıq hissi. İnsan ağır çətinliklərdən başqalarının həyatına bəis olaraq xilas olduğu üçün günahkarlıq hissi keçirir. PTSP qurbanlarının bir çoxu dostlarının faciəli ölümü ilə bağlı xatirələrdən uzaqlaşmaq naminə hər şeyə hazır olurlar.

Təsəvvür edək ki, insan psixikasında dərin iz qoyan bir neçə travmatik hadisə yaşayın. Bu hadisələr əvvəl yaşanmışlardan kəskin fərqlənir və o dərəcə güclü iztirab verir ki, onlara mənfi reaksiyalarla cavab verir.

Normal psixika bu zaman diskomfortu azaltmağa cəhd edir və bu gərginliyə səbəb olur.

Nə zaman ki, insan daxili həyəcanı azalda bilmir, onda onun psixikası buna uyğunlaşmanın yolunu tapır, eynilə fiziki ağrılara uyğunlaşma kimi (ağrıyan əli qoruyur, zədəli ayağı yerə basmır və s.).

Aqressivlik. İnsan konfliktli olur, ətrafdakılarınla tez tez mübahisələrə girir və çox vaxt bu mübahisələri güc tətbiq edərək həll etməyə üstünlük verir. Aqressiya yaradan xüsusi amillər aşağıdakılardır:

Silah amili. Aqressiya və zorakılıqla bağlı hadisələr onu yarada bilər. Amerikan psixoloqu L. Berkovets (1968) yazırdı: “Barmaq tətbiqi dartmaqla yanaşı, tətik də batmağa təsir edir”.

Kütlə amili. İnsanlar bir yerə yığılıb müəyyən sıxlıq təşkil etdikdə darısqallıq hissi yaranır, bu isə mənfi emosiyalar və aqressiv davranış formalaşdırır. Xüsusi texnikaların müəyyən qismində əməliyyatçıların olduğu məhdud mühitdə də (məşində, xüsusi texnikalarda pult arxasında oturan zaman) belə hisslər yaranır.

Təbii iqlim şəraiti. Havanın qanunazidd davranışa təsiri kriminalistləri də maraqlandıran amillərdən biridir. Əməliyyatçılara təbii iqlim şəraitinin təsiri onların əvvəlki həyat şəraitindən də asılıdır.

Tamaşaçı amili. Tamaşaçının olması şəxsiyyətlərarası münaqişənin katalizatorudur. Mübahisə nəticəsində yaranan münaqişə əlbəyaxa vuruşa

da keçə bilər, hətta “azarkeşlər” olduqda daha qəddarlıqla davam edə bilər.

Orqanizmin vəziyyətinin dəyişkənliyi amili. Xidmətdə, təlim məşqlərində, əməliyyat prosesində yorğunluq, gərginlik və həyəcan nəticəsində yaranan yuxusuzluq, yuxunun pozulması, aclıq, susuzluq və s. aqressiv davranış yaradır.

Fərdi amillər. Daxili (özünütəndiqə münasibət, iradi nəzarət) və xarici (anamnez) ola bilər. Anamnezində natamam ailə, ailə münasibətlərində soyuqluq, fiziki cəzalandırma və aqressiv davranışa meyillilik müşahidə olunur.

Aqressiv davranış özünə yönəldikdə - autoaqressiya – sui-qəsdə nəticələnmə bilər. Sui-qəsdə meyillilik mərhələləri:

Dünyagörüşü səviyyəsi (sui-qəsdə bağlı bilgilər);

Passiv fikirlər (ölümə razılıq);

Fəal fikirlər (özümə nə isə edəcəm).

Əməkdaşlarda sui-qəsdə səbəb olan dezadaptasiya şərtləri:

– Emosional gərginliyə zəif dözümlülük;

– İntellektin özünəməxsusluğu;

– Ünsiyyətin tam olmaması;

– Özünüqiymətləndirmənin onun real imkanlarına uyğun olmaması;

– Psixoloji müdafiənin aşağı olması və s.

Bu zaman posttravmatik reaksiyalar da qaçılmaz olur.

Əməkdaşın psixi sağlamlığını təmin etmək üçün ümumən, psixogigiyena və psixoprofilaktika amillərini də nəzərə almaq lazımdır.

Psixogigiyena – şəxsiyyətin psixi xüsusiyyətlərinin hərtərəfli inkişafı üçün optimal şəraitin yaradılması yolu ilə psixi sağlamlığın profilaktik qorunmasıdır. Həyat və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin düzgün qurulması, ətraf aləmin zərərli təsirinə müqavimət göstərmə qabiliyyətinin olması psixogigiyenanın düzgün aparılmasını göstərir.

Psixoprofilaktika – daha dar sahə olub, psixi pozuntuların qarşısını almağa və orqanizmə xəstəlik faktorunun təsirinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş olur. Bu zaman erkən diaqnotika vacibdir. Stress vəziyyətində insanın təhlükə hissindən başqa 3 “düşməni” var: *məlumatızlıq, qeyri-müəyyənlik, köməkçilik*. Buna görə də psixoloqun aparacağı ən vacib işlərdən birincisi **psixoloji maarifləndirmədir**.

Psixoterapiya. Baş vermiş hadisənin xarakteri təyin edilməlidir. Fərdi şəxsiyyət xarakteristikası araşdırılmalıdır. Mühit amili nəzərə alınmalıdır.

Koqnitiv-davranış terapiyası. Psixoloji müalicələr arasında təsirli olduğu göstərilən müalicə tipi, koqnitiv-davranış terapiyasıdır. Bu müalicənin məqsədi simptomların davam etməsinə

səbəb olan yanlış düşüncələri dəyişdirməkdir. Bu vəziyyətlərdə baş verən dəhşətlərin qorxuya məruz qalan vəziyyətlərdən keçməsinə imkan verərək azaltmaq mümkündür. Psixoloji müalicələr psixiatr və bu sahədə təhsil və təcrübə olan klinik psixoloqlar tərəfindən tətbiq edilir.

Ədəbiyyat:

1. R.Ə.Cavadov, G.B.Tağıyeva Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət. Bakı, 2010
2. Qasimov C., Şəfiyeva E., Əhmədov N. Hərbi psixologiya. Bakı, 2004
3. Şəfiyeva E.İ. Zabit hazırlığının sosial-psixoloji məsələləri. Bakı, 2006
4. Малкина-Пых. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. М.: Изд-во Эксмо, 2005.
5. Т.В.Рогачева, Г.В.Залевский, Т.Е.Левицкая Психология экстремальных ситуаций и состояний.
6. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации. М. Изд-во Эксмо, 2004.
7. Смирнов Б.А., Долгополова Е.В. Психология деятельности в экстремальных ситуациях.
8. Гринберг Д. Управление стрессом
9. Крюкова М.А., Никитина Т.И., Сергеева Ю.С. Экстренная психологическая помощь.

АНАЛИЗ, КОРРЕКЦИЯ И ЛЕЧЕНИЕ ПСИХИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ СОТРУДНИКОВ, ЗАЩИЩАЮЩИХ ИНТЕРЕСЫ ГОСУДАРСТВА, ПОСЛЕ ОПЕРАЦИЙ ПРОТИВ ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Абстракт

Ламан Вердиева
Хазарский Университет

Современная цивилизация переживает трудный период. Он сталкивается с глобальными проблемами, которые влияют на выживание и развитие человека. К ним относятся социальные и политические изменения, экологические кризисы, урбанизация и многие другие нездоровые образы жизни. В сознании людей возникает психологический произвол и экспансии.

На фоне сложных и болезненных процессов, происходящих в экономике, в социальной сфере растет количество серьезных и массовых преступных действий.

Взятие заложников, криминогенные осложнения, вооруженное ограбление, рэкет, террористические акты, вооруженная конфронтация и конфликты создают экстремальные условия для сотрудников правоохранительных органов, значительно повышая их ответственность и личный риск при выполнении ими служебных обязанностей.

В таких обстоятельствах от сотрудников правоохранительных органов, отвечающих за общественную безопасность и общественный порядок, требуются высокие навыки, способность быстро принимать решения и высокая ответственность.

Поэтому стрессогенный фактор и экстремальная активность, вызванная проблемами в современных условиях, остаются актуальными для сотрудников правоохранительных органов. Шок, испытываемый операционистом в экстремальных условиях, является одним из факторов, который следует исследовать психологически.

**ANALYSIS, CORRECTION AND TREATMENT
OF THE MENTAL STATE OF STATE DEFENCE
PERSONNEL FOLLOWING OPERATIONS AGAINST
ORGANIZED CRIME**

Abstract

*Laman Verdiyeva
Khazar University*

Modern civilization is going through a difficult period. It faces global challenges that affect human survival and development. These include social and political change, environmental crises, urbanization and many other unhealthy images of life. Psychological arbitrariness and expansion arise in people 's minds.

Against the background of difficult and painful processes taking place in the economy, the number of serious and mass criminal actions in the social sphere is increasing.

Hostage-taking, criminal complications, armed robbery, racketeering, terrorist acts, armed confrontation and conflict create extreme conditions for law enforcement officials, significantly increasing their responsibility and personal risk in the performance of their duties.

In such circumstances, law enforcement officials responsible for public safety and public order are required to have high skills, the ability to make decisions quickly and high responsibility.

Therefore, the stress factor and extreme activity caused by problems in modern conditions remain relevant for law enforcement officials. The shock experienced by the law enforcement officer in extreme conditions is one of the factors that should be investigated psychologically.

Məqalə Xəzər Universitetinin psixologiya departamentinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №03)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 15 may 2019-cu ildə daxil olmuşdur

PENİTENSİAR MÜƏSSİSƏLƏRDƏ CƏZA ÇƏKMƏKDƏN AZAD EDİLMİŞ ŞƏXSLƏRİN SOSIAL-PSIXOLOJİ ADAPTASIYASI

Şəbnəm Əlizadə

BDU-nun psixologiya kafedrasının müəllimi

Zahid Xəlilov küçəsi - 23. indeks: AZ 1148

E-mail: elizadeh.shebnem@mail.ru

Açar sözlər: məhkum, sosial-psixoloji adaptasiya, islah tədbirləri, cəza-çəkmə müddəti, psixoloji treninq

Ключевое слово: осужденный, социально-психологическая адаптация, исправительные меры, срок наказания, психологические тренинги

Key words: prisoner, social-psychological adaptation, corrective measures, term of punishment, psychological training

GİRİŞ

Məhkəmənin hökmü ilə təyin edilən cəza, bir tərəfdən cinayət törətmiş şəxsin hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdırır, digər tərəfdən, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarını təmin edir.

Klassik cəza hüququ doktorində isə cəzanın 2məqsədinin olduğu bildirilirdi: ümumi və xüsusi. Ümumi olaraq, şəxslərin cəzalandırılması onları cinayətdən çəkəndirməli, xüsusi olaraq isə, cəza cəzalandırılmış şəxsin bir daha cinayət etməməsi üçün idi.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 41.1-ci maddəsində cəza anlayışı və 41.2-ci maddəsində onun məqsədi müəyyən edilmişdir:

– «41.1. Cəza məhkəmə hökmü ilə təyin edilən cinayət-hüquqi xarak-

terli tədbirdir. Cəza cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilən şəxsə tətbiq olunur və həmin şəxs barəsində bu Məcəllə ilə müəyyən edilən məhrumiyyətlər yaradılmasından və ya onun hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından ibarətdir.

– 41.2. Cəza sosial ədalətin bərpası, məhkumun islah edilməsi və həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə tətbiq edilir»[1, səh 83].

Maddələrdən də göründüyü kimi cəza cinayət əməlini törətmiş şəxsin dövlət tərəfindən olduqca sərt tənbehidir. Bu tənbehin mahiyyəti sosial ədaləti bərpa etməklə yanaşı, həm də cinayətkarı islah etməkdən, yeni cinayət əməlindən çəkəndirməkdir.

Cəzasını başa vuran məhkumların heç də hamısı cəmiyyətə uyğunlaşa bilmir. Bu isə onun yenidən cinayət əməli törətməsi üçün şərait yaradır. Ona görə də şəxsin islahı tədbirləri həm də şəxsin cəmiyyətə adaptasiyaya hazırlığını özündə ehtiva etməlidir.

AFR-in konstitusiyasına görə: Məhkumun cəmiyyətə yenidən uyğunlaşması, onun təzədən cəmiyyətin bir hissəsi olması şəklində müəyyən edilir. Cəzaçəkməkdən azad edilmiş şəxslərin cəmiyyətə sosial adaptasiyası məsələsinə onların cəza çəkdikləri müddətində başlayaraq baxılmalıdır. Cəmiyyətdən təcrid olunma, müəssisədaxili monotonluq, müəssisə əməkdaşları tərəfindən davamlı olaraq məhkumların üzərində nəzarət, məhkumlarda qapalılıq hissi, həyəcanlılıq, narahatlıq formalaşdırır. Bəzən bu kimi hallar məhkum kollektivi arasında aqressivliyin artmasına gətirib çıxarır. Cəzaçəkmə müddəti artıqca artıq məhkumlarda həm keçmiş həyatlarına, həm də gələcək həyatlarına dair münasibətləri dəyişir. Onlarda həmçinin valideynlərinə, ətrafdakı insanlara və hadisələrə, özünə qarşı olan münasibətdə narahatlıq üstünlük təşkil edir.

Məhkumlar arasındakı münasibətlər, məhkumun penitensiar müəssisə daxilindəki rejim qaydalarına riayət etməsi, onun sosial statusu, törətdiyi cinayətə görə digər məhkumlar tərə-

findən ona göstərilən münasibət, cəzaçəkmə müəssisəsinə adaptasiyası üçün araşdırılması vacib olan məsələlərdəndir. Bu cür münasibətlərin araşdırılmasında həmçinin məhkumun görüş zamanı ailəsinə olan münasibəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, cinayət törətmiş şəxslərin cəmiyyətdən təcrid olunması onların psixikasına güclü təsir göstərən amillərdəndir. Çünki ömürlərinin müəyyən hissəsini cəzaçəkmə müəssisəsində keçirməlidirlər. Buradakı şərait və ona uyğunlaşmaq bəzən uzun vaxt tələb edir. Cəzaçəkmə müəssisəsinin qayda-qanunlarına uyğunlaşmaq və gələcək həyata hazırlanmaq üçün müəyyən islahedici tədbirlərlə tanış olur. Məhkumluq müddəti ərzində onların emosional sferasında bir sıra dəyişiklik müşahidə olunur. Bu dəyişikliklər əsasən emosional-iradi, kommunikativ və özünəmənasibət sferasında daha çox büruzə verir. Məhkumlarda depressivlik, özünə qarşı qeyri-tənqidi münasibət, davranışlarında manipulyasiyanın üstünlüyü, təmkinliyin, introvertliyin zəifləməsi, problemlə situasiyada kreativliyin zəifləməsi, ətrafdakilərə qarşı münasibətdə həssaslığın zəifləməsi və s. keyfiyyətləri özünü büruzə verir.

Məhkumun islah edilməsi anlayışı ARCİM belə verilmişdir: 8.1-ci maddədə «məhkumların islah edilməsi – onlarda qanuna itaətə həvəsləndir-

məyə, cəmiyyətə, əməyə, birgəyaşayış qayda və ənənələrinə hörmət və ehtiramın formalaşdırılmasıdır». ARCİM-nin 8.2 maddəsində isə məhkumların islah edilməsinin əsas vasitələri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- «8.2.1. Cəzanın icrasının və çəkilməsinin müəyyən edilmiş qaydası;
- 8.2.2. Tərbiyə işi;
- 8.2.3. İctimai faydalı əmək;
- 8.2.4. Ümumi təhsil;
- 8.2.5. İlk peşə-ixtisas təhsili və peşə hazırlığı;
- 8.2.6. İctimai təsir» [5].

Bəzi ölkələrdə islahedici tədbirlər reabilitasiya proqramları çərçivəsində qeyd edilir. Bunlara bir sıra nümunələr vermək olar, məsələn: AFR-in cəza sisteminə görə, məhkumların reabilitasiyası onların yenidən cinayət davranışının azaldılması üçün aparılmalıdır. Həmçinin keçirilən reabilitasiya tədbirləri zamanı həmin şəxsin şəxsi keyfiyyətlərini, qabiliyyətlərini, münasibətlər sistemini, davranışını və başqa faktorları nəzərə almaq lazımdır.

Məhkumlara islahedici tədbirlər tətbiq olunarkən, ilkin olaraq, onlar haqqında məlumat toplanılmalıdır və törətdiyi cinayət, bu cinayətə görə məhkəmə tərəfindən müəyyənləşdirilən həbs müddəti, maraqları, şəxsi keyfiyyətləri və s. amillər nəzərə alınmalıdır. Bu zaman məhkumun törət-

diyi cinayət əməlinin kriminal nəticəsinə də xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. İslahedici tədbirləri həyata keçirərkən çalışmaq lazımdır ki, məhkumların hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşılınsın. Belə olduğu təqdirdə məhkumların cəzası bitdikdən sonra cəmiyyətə adaptasiyası üçün yaxşı nəticə əldə etmək olar. Buna görə də, penitensiar müəssisənin əməkdaşları məhkumlara münasibətdə bu kimi davranışları diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar. Həmçinin məhkum kollektivi arasındakı münasibətlərə xüsusi önəm verilməlidir. Məhkumların statusu məsələsi onların əlaqə və münasibətlər sisteminə güclü təsir göstərən amillərdəndir. Müəssisə daxilində formalaşan məhkum submədəniyyəti onların statusunun müəyyən olunması üçün əsasdır. Burada onlar əsasən törətdikləri cinayət əməlinə görə müəyyən status əldə edirlər. Məhkumlarla aparılan islahedici tədbirlər zamanı məqsəd onların törətdikləri cinayəti onlara xatırlatmaq yox, onların bu cinayət qarşısında səmimi peşmançılıq hissini formalaşdırmaq və bundan sonrakı həyatında bu kimi addımlar atmasının qarşısını almasında ona yardımçı olmaqdır.

Dünya praktikasında məhkumlarla aparılan islah tədbirləri müxtəlif istiqamətlərdədir. UNODF (United Nation Office on Drugs and Crime) tərəfindən məhkumların islahedilməsi

proqramı aşağıdakı kimi müəyyən-
ləşdirilmişdir:

1. Həbsxanalarda təhsil proqram-
larının inkişafı.

2. Həbsxanalarda peşə təlimləri
proqramının inkişafı.

3. Həbsxanalarda iş proqramları-
nın inkişafı [5].

1970-ci ilə qədər reabilitasiya sis-
temi amerika həbsxanalarında aparıl-
an əsas siyasi istiqamət idi. Məhkum-
lara peşə bacarıqlarını inkişaf etdirmək
və psixoloji problemlərini həll etmək,
onları cəmiyyətə yenidən inteqrasi-
yası üçün həvəsləndirdi. Həbsxana-
larda təhsil və peşə təlimləri məsələ-
sinə xüsusi diqqət yetirilir. Hesab edi-
lir ki, bütün bunlar məhkumun dün-
yagörüşünün formalaşmasında əsasdır.
Təhsil, peşə təlimləri və iş imkanları-
nın inkişafı məhkumlar üçün mühüm
reabilitasiya tədbiridir.

Təhsil səviyyəsinin artırılması
çox önəmlidir. Müəyyən biliklərin
öyrədilməsi məhkuma gələcək həyata
daha inamlı olmağa kömək olur. La-
kin bu məsələdə bəzi çətinliklər özü-
nü göstərir. Əsas çətinlik kimi təhsil
mədəniyyətinin məhkumlar tərəfin-
dən necə qarşılınmasıdır. 1970-ci ilə-
dən artıq ABŞ-da məhkumların uni-
versitetdə təhsil almaqları üçün im-
kanlar yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Cə-
zaların İcrası Məcəlləsinə əsasən də
məhkumların ilk peşə ixtisas təhsili

və peşə hazırlıqları qanunla nəzərdə
tutulmuş qaydada həyata keçirilir. Bun-
ların həyata keçirilməsi məhkumla-
rın islahı üçün əsasdır.

Yetkinlik yaşına çatmayanlara
müəssisə daxilində fəaliyyət göstə-
rən ümumtəhsil məktəbində təhsil
alması üçün şərait yaradılır və bəzi
həvəsləndirici tədbirlər tətbiq olunur.
Burada əsas məqsəd onların gələcək
həyata qarşı olan münasibətlərini də-
yişdirmək və düzgün istiqamətdə
formalaşdırmaqdır.

Həvəsləndirici tədbirlər yetkinlik
yaşına çatmayan məhkumlar üçün çox
vacibdir. Bu tədbirlər həm rejim qay-
dalarına münasibətdə və həm də məh-
kum kollektivindəki münasibətlərdə
müsbət yöndə nəticələr verir. Burada
həmçinin məhkumların müəyyən is-
tehsalat fəaliyyət ilə məşğul olmalarına
şərait yaradılır. İstehsalat fəaliyyəti
nəticəsində müəyyən peşə qabiliyyətlə-
rinə yiyələnməyə imkan əldə edilir və
bu gələcək həyatında işlə təmin olun-
maq məsələsinə böyük kömək olur.

Şəxs nə üçün cinayət sayılan dav-
ranış variantına üstünlük verir? İn-
sanlar bu və ya digər davranış aktı
seçərkən, əsasən öz mənfəətlərinə
üstünlük verirlər. Burada cəmiyyətin
fərdi mənafe ilə ictimai mənafe, ha-
belə dövlət mənafeyi arasında adətən
uyuşmayan cəhətlər mövcud olur və
bu açıq, yaxud da örtülü formada
mübarizə doğurur. Məqsəd və mə-

nafə birliyi nə qədər yüksək olarsa, bir o qədər insanların kriminal davranış aktına yol vermə ehtimalı azalır. [3]. Cəzaçəkməkdən azad edilmiş şəxslər cəmiyyətdə qarşılaşdıqları problemlər zamanı, bəziləri bunlara davam gətirir və öz həyatlarını artıq yenidən qurmağa davam edirlər. Bəziləri isə bunlara dözə bilmir və tək çarəni yenidən cinayət törətməkdə görürlər. Burada onların qarşılaşdıqları çətinliklər, xüsusilə də insanlara olan münasibətləri xüsusi maraq kəsb edir. İnsanlar tərəfindən onlara verilən dəyər, onlarla münasibət qurmaq istəməməkləri, məhkumluq damğası və s. kimi neqativ amillər həmin şəxslərdə ümitsizlik, dəyərsizlik hissələrini formalaşdırır. Onlar necə hərəkət etməkdə çətinlik çəkirlər. Ən əsası onların öz ailələri tərəfindən qəbul edilməmələri, yaxud soyuq şəkildə qarşılamaqları onlarda ailə dəyərlərinə qarşı etinasızlıq formalaşdırır. Şəxs sanki frusturasiya halına düşür, çünki onlar cəza müddəti ərzində bundan sonrakı həyatları haqqında qurduqları planlar realda qarşılaşdıqları vəziyyətlə təzad təşkil etdikdə, onlarda ümitsizlik hissi formalaşır. Cəzaçəkməkdən azad olunmuş şəxslərə qarşı cəmiyyətdə mövcud olan stiqma onlara qarşı etinasız münasibət göstərilməsi, ünsiyyət qurulmaması onlarda insanlara qarşı ədavət hissi formalaşdırır. Bu

münasibətlər onların iş tapmaq məsələsində çətinlik törədir və demək olar ki, onların yenidən cinayət törətməsinin əsas səbəblərindən biri kimi də göstərilə bilər.

Məhkumlara tətbiq olunan islah proqramlarına nümunə kimi WNTP (Work Net Training Programme) göstərmək olar. Bu proqramın əsas məqsədi, cəzaçəkməkdən azad olunmuş şəxslərin işə qəbul zamanı qarşılaşma biləcəkləri çətinliklər, onların qorxuları, mövcud bacarıqları, maraqları və işə həvəsinin formalaşdırılması üzərində işlər aparılması idi.

Penitensiar müəssisələrdən cəzaçəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında Azərbaycan Respublikası qanununa əsasən, cəzaçəkməkdən azad olunmuş şəxslərin adaptasiyası üçün keçirilən tədbirlərə onların ilkin olaraq qeydiyyat alınması, sosial adaptasiya mərkəzlərinin yaradılması, həmin şəxslərin peşə hazırlığının, onların müəyyən işlə təmin olunması, təhsil almaqları üçün uyğun şəraitin yaradılması, onlara müəyyən pul müavinətinin verilməsi, həm hüquqi, həm də psixoloji və informasiya yardımının göstərilməsi daxil edilmişdir[6].

Psixoloji yardımın göstərilməsi üçün ilk növbədə məhkum şəxsiyyəti öyrənilməlidir. Bunun üçün penitensiar müəssisələrdə çalışan psixoloqlar tərəfindən, müşahidə, anket, işarəli sosiometriya, söhbət, Kettel, TAT,

Rorşah, Lüşerin rəng testi, Assosiativ şəkil testi, bitməmiş cümlələr və s. metodlardan istifadə etməlidirlər[2].

Aparılan metodlar zamanı məhkumlar haqqında daha çox məlumat əldə edilmiş olur və onları narahat edən məsələlər ətrafında aparılan söhbətlər onların emosional gərginliyinin azalmasına və mövcud şəraitə olan münasibətinin dəyişməsinə kömək olur.

Keçirilən terapiyaların məqsədi yalnız şəxsi cəzaçəkmə müddəti ilə bağlı olmamalıdır, bu həmçinin onun cəzaçəkmə müəssisəsini tərk etdikdən sonra yeni həyata uyğunlaşa bilməsində yardımçı olur. Məhkumların cəmiyyətə adaptasiyası məsələsində treninq proqramlarının tətbiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada müxtəlif treninqlər tətbiq oluna bilər.

Professor S.İ.Makşanova qeyd edir ki, keçirilən psixoloji treninqlər üç əsas istiqamətdə müəyyənləşdirilməlidir:

- informasiyanın tədqid edilmə texnikası;
- imitasiyaedici texnikalar;
- real mühitin yaradılması texnikası [4].

Məhkumların azadlıqdakı həyata hazırlanması üçün tətbiq edilən və M.Debolski tərəfindən qeyd edilən sosial-psixoloji treninqin əsas məqsədləri aşağıdakı şəkildədir:

– Məhkumların özü haqqında olan təsəvvürlərini inkişaf və korreksiya etmək.

– Adekvat özünüqiymətləndirmə və özünə qarşı əminliyin inkişaf etdirilməsi.

– Sərvət dəyərlərinin korreksiyası.

– Çətin şəraitlərdə emosional sabitliyi inkişaf etdirmək.

– Məhkumlara həyat planlarını aydınlaşdırmaq və onları formalaşdırmaq.

– Məhkumlara konfliktli situasiyanı həll etmək qabiliyyəti aşılamaq [2, səh 105].

İnsanlar arasında maarifləndirici tədbirlərin təşkil olunması önəmli bir məsələdir. Bu kimi seminarların təşkil olunmasında məqsəd insanlara cəzaçəkməkdən azad olunmuş şəxslərə qarşı olan münasibətlərinin dəyişdirilməsində kömək olmaqdır. Çünki belə tədbirlərin keçirilməsi və düzgün istiqamətdə işlərin aparılması həmin şəxslərə qarşı insanların fikirlərindəki, səhv yönəlişlərin qarşısını almaqda və həmçinin onlara necə kömək etməkdə müəyyən informasiyalar verilir.

Nəticə

Qeyd edilməlidir ki, məhkumların cəmiyyətə adaptasiyası məsələsinə cəzaçəkmə müddəti ərzində baxılmalıdır. Burada əsas məqsəd məhkumun cəmiyyətə normal şəkildə uyğunlaşmasına nail olmaq, birdaha həmin şəxs tərəfindən cinayət əməlinin törədilməsinin qarşısını almaqdan ibarətdir. Məhkumun cəzaçəkmə müəs-

sisəsinə daxil olduğu gündən etibarən onun davranışları müşahidə edilməli, emosional sferasında baş verən dəyişikliklər, məhkum kollektivindəki statusu, yoldaşlarına və müəssisə daxilindəki rejim qaydalarına, müəssisə əməkdaşları ilə münasibətlərinə diqqət yetirilməlidir. Onlarla aparılan islahedici tədbirlər zamanı hər birinə fərdi şəkildə yanaşılmalı, onların şəxsi keyfiyyətlərini həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Burada əsas məqsəd, dünya praktikasında istifadə olunan metodlara istinad edərək, keçirilən trening proqramları, terapiyalar, müəyyən maarifləndirici seminarlar zamanı onlara gələcək həyatlarında qarşılaşacaqları problemlə situasiyada adekvat həll yolunu tapmalarına yardımçı olmaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2018, 672 s.
2. Bayramov Ə.S., Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası. Bakı: Təhsil, 2012, 656 s.
3. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Bakı: Hüquq nəşriyyatı, 2002, 736 s.
4. Макшанов С.И. Психология тренинга, 1997, 238 с.
5. UNODC. Roadmap for the development of prison based rehabilitation programmes. Criminal justice handbook series. Vienna, 2017, 76 p.
6. www. e-qanun.az

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ ЛИЦ, ОСВОБОЖДЕННЫХ ИЗ ПЕНИТЕНЦИАРНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Абстракт

Шабнам Ализаде

Бакинский Государственный Университет

Статья посвящена проблемам адаптации освобожденных из тюрьмы лиц к обществу. Как показывает исследование, большинство заключенных испытывают беспокойство в социально-психологической сфере и в своих взглядах на будущие перспективы. Обсуждались программы подготовки иностранных экспертов по адаптации бывших заключенных к обществу. Статья состоит из нескольких отдельных программ реабилитации и обучения, а также различных подходов к конкретной

теме об адаптации заключенных, которые были предложены иностранными экспертами в различных областях в целом.

**SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF INDIVIDUALS
RELEASED FROM PENITENTIARY INSTITUTIONS**

Abstract

Shabnam Alizade
Baku State University

The article is devoted to the problems of the issue of adaptation of persons released from penitentiary institutions to society. As investigation reveals, the majority of prisoners have anxiety in the socio-psychological sphere and their perspectives on the future prospects. The training programs provided by foreign experts on the adaptation of former prisoners to society have been discussed. The article consists of several distinct rehabilitation and training programs, as well as various approaches to the particular topic about adaptation of prisoners that have been suggested by foreign experts in different areas altogether.

Məqalə BDU-nun Psixologiya kafedrasını iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 01 aprel 2019-cu ildə daxil olmuşdur

AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİ – GÖRKƏMLİ ALİM, İCTİMAİ-SİYASİ XADİM

XXI əsr Azərbaycan elmi-ədəbi və ictimai-siyasi fikrinin inkişafında böyük xidmətləri olan Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Elm və təhsil komitəsinin və Toponimiya komissiyasının sədri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, əməkdar elm xadimi, akademik İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli haqqında indiyə kimi çox yazılıb və bundan sonra da yazılacaqdır. Görkəmli elm xadiminin yaradıcılığının və yaratdığı elmi məktəbin öyrənilməsinə həm yeni-yeni elmi araşdırmalar həsr ediləcək, həm də bu tədqiqatlar yeni nəsil alimlərin yetişməsində mühüm rol oynayacaqdır. Çünki o, 12 monoqrafiyanın, 26 braşura, 20-dən çox tərtib

kitabının, 1000-ə yaxın elmi məqalənin, ədəbiyyatşünaslıqda yeni istiqamət və nəzəriyyələrin müəllifidir. Bu zəngin elmi xəzinə İsa Həbibbəylinin xalqın tarixinə, ədəbiyyatına, ənənələrinə dərin məhəbbətindən mayalanan zəhmətinin məhsuludur. Onun azərbaycançılıq fəlsəfəsinə söykənən elmi yaradıcılığı müasir dövrün çağırışlarına bir cavabdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığının böyük tədqiqatçısı akademik İsa Həbibbəyli sanki “Molla Nəsrəddin” və Cəlil Məmmədquluzadə məktəbinin yetirməsi olan görkəmli alim Əziz Şərif, Abbas Zamanov, Əziz Mirəhmədov, Qulam Məmmədli ilə qoşa addımlayır, tarixilik prinsipdən çıxış edərək keçmişin və müasirliyin müqayisəli təhlilini aparır, xalqın və dövlətin inkişaf meyllərini yeni çağırışlarla qarşılaşdırır. Bununla da o, Cəlil Məmmədquluzadə ideyalarının ölməzliyini isbatlayır.

O, böyük ustadı akademik Məmməd Cəfər Cəfərov kimi ədəbiyyat nəzəriyyəsi sahəsində önəmli araşdırmalar aparır.

Akademik İsa Həbibbəylinin çoxşaxəli fəaliyyətinin bu istiqamətləri haqqında ədəbiyyat və dil üzrə mütəxəssislərin geniş tədqiqatlar apardı-

ğını nəzərə alaraq, biz akademik İsa Həbibbəylinin ictimai-siyasi xadim kimi cəmiyyətimizin inkişafında, dövlətimizin möhkəmlənməsində, yeni qanunların qəbul edilməsində, azərbaycançılıq ideyasının təbliğində müstəsna xidmətləri haqqında bəzi fikirlərimizi oxucularla bölüşmək istərdik.

Akademik İsa Həbibbəyli hansı vəzifədə çalışmasından asılı olmayaraq, həmişə dövlətə, xalqına böyük məhəbbət və sədaqətlə xidmət edir. O, Azərbaycanın müstəqillik illərinin bütün dövrlərində əsil vətəndaş mövqeyində dayanmışdır. Fikrimizi əyaniləşdirmək üçün İsa Həbibbəylinin 25 fevral 2019-cu ildə 525-ci qəzetdə çap edilmiş Naxçıvanın tarixi, onun Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olması ilə bağlı tarixi faktlar və sənədlər əsasında erməni-daşnaq və onları himayə edən qara qüvvələrə tutarlı, qətiyyətli çıxışını misal gətirmək istərdik. Həm alim, həm də siyasətçi kimi təkzibolunmaz faktlara əsaslanaraq Azərbaycanın haqlı mövqeyinin müdafiə edilməsi, əlbəttə, olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ciddi, taleyüklü məsələlərdə görkəmli, nüfuzlu siyasi xadimlərin fikri beynəlxalq ictimaiyyət və qurumlar tərəfindən diqqətlə qarşılır və ictimai fikrə əhəmiyyətli təsir göstə-

rir. Bu, əsil siyasətçinin əsil Vətəndaş mövqeyidir.

Akademik İsa Həbibbəyli həmişə öz çıxışlarında birmənalı olaraq vurğulayır ki, Azərbaycan dövləti sabitliyin möhkəm və etibarlı qarantıdır. O, müstəqil dövlətimizə qarşı yönəlmiş təxribatları təhlil edərək, xarici qüvvələrin daxili sabitliyin, demokratiyanın pozulmasına yönəlmiş əməllərini qiymətləndirərək deyir: “Müasir, müstəqil Azərbaycanın inkişafının ən mühüm amillərindən biri, daha doğrusu, birincisi ölkədə dövlət səviyyəsində ictimai-siyasi sabitliyin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsidir. Əsası ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş sabit ictimai-siyasi mühit Prezident İlham Əliyevin apardığı ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində daha da möhkəmləndirilərək böyük inkişafa geniş meydan açıb. Ona görə də, ictimai-siyasi sabitlik müstəqil Azərbaycan dövlətinin ən mühüm nailiyyəti deməkdir və qazanılan böyük uğurların əsasını təşkil edir”¹.

Akademik İsa Həbibbəyli dövlətçiliyin, müstəqilliyin qorunması məsələsində, ən çətin məqamlarda, ölkədə qarışıqlıq yaratmağa can atan qüvvələrə qarşı münasibətdə özünün prinsipial mövqeyini bir siyasətçi kimi hər zaman qətiyyətlə bildirmişdir.

¹ <http://ikisahil.az/post/news-101049>

O, fikrini belə ifadə edir: “Ən başlıcası isə Azərbaycan xalqı Prezident İlham Əliyevin apardığı siyasəti ürəkdən dəstəkləyir və müdafiə edir. Sözün həqiqi mənasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev müstəqil dövlətimizdə möhkəm sabitliyin, ədalətin və inkişafın qüdrətli təminatçısı və qarantıdır. Xalqımız, o cümlədən ziyalılarımız belə məsuliyyətli günlərdə dövlət rəhbərimizin ətrafında daha sıx birləşirlər. Bu gün ölkəmizdə möhkəm birlik və sabitlik hökm sürür. Dövlətimiz ölkəmizdə hər cür sabitliyi və normal həyat tərzini təmin edib. Bu, bizim böyük sərvətimizdir. Bu sərvəti qorumaq hər birimizin şərəfli və məsuliyyətli borcudur”¹.

İstər xarici ölkələrə səfərlərdə, istər xarici ölkələrdən Azərbaycana gəlmiş nümayəndə heyətləri ilə görüşlərdə milli maraqlardan çıxış edərək tariximiz, ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz, qədim dövlətçilik ənənələrimiz haqqında tarixi sənədlər əsasında məlumat verərək, bugünkü müstəqil Azərbaycanın Şərqdə ilk Demokratik Respublikanın varisi olaraq demokratik inkişaf yolundakı uğurlarından söhbət açır. Akademik İsa Həbibbəyli müstəqil Azərbaycan haqqında dolğun və düzgün fikir formalaşdırmağı, həmsöhbət olduğu insanları

ölkəmizin, xalqımızın dostuna çevirməyi bacaran mahir siyasətçidir. Hərdən düşünürsən ki, akademik İsa Həbibbəyli daha çox siyasətçidir, yoxsa ədəbiyyatşünas alim! Onun fəaliyyətinin təhlili əsasında gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, akademik İsa Həbibbəyli görkəmli alim-siyasətçidir. Onun timsalında dərin elmi biliklərin siyasətə nə qədər gərəkli olduğunun bir daha şahidi olursan. Çevik, müstəqil və yaradıcı təfəkkür, elmi dünyagörüşü, yüksək ünsiyyət və dialoq mədəniyyəti, həmsöhbəti dinləmək, ona hörmətlə yanaşmaq, amma dərin təhlil apararaq öz fikirlərini qəbul etdirmək qabiliyyəti siyasətdə uğur qazanmaq üçün ən mühüm keyfiyyətlərdəndir. Bütün bunlar akademik İsa Həbibbəylinin ictimai-siyasi fəaliyyətini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdir.

Akademik İsa Həbibbəyli 1998–2005-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Beynəlxalq münasibətlər və parlamentlərarası əlaqələr komissiyasının sədri, 2005-ci ildən isə III, IV və V Çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı seçilmişdir. 2015-ci ildə isə V Çağırış Milli Məclisin Elm və təhsil komitəsinin sədri seçilmiş və hazırda kimi bu vəzifədə çalışır.

Azərbaycan–Belçika, Azərbaycan–Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri,

¹ <http://ikisahil.az/post/news-101049>

Azərbaycan-Pakistan, Azərbaycan-Yaponiya parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qruplarının üzvüdür.

Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə deputat seçildikdən sonra akademik İsa Həbibbəylinin ictimai-siyasi fəaliyyətinin yeni dövrü başlamışdır. Xüsusilə Milli Məclisin Elm və təhsil komitəsinin sədri seçildikdən sonra qısa müddət ərzində uzun illərdən bəri qəbul edilməsinə böyük ehtiyac olan, ictimaiyyətdə daim müzakirə olunan elm və təhsil sahəsinə aid bir neçə qanun hazırlandı və qəbul edildi. Bu barədə bir qədər geniş danışmağa ehtiyac var. Çünki bu gün sadə görünən məsələlərin həmin dövrdə həll edilməsi olduqca mürəkkəb və çətin idi. Ona görə ki, ölkənin sürətli inkişafını təmin edəcək, aparılan islahatların hüquqi bazasını möhkəmləndirəcək qanunlarla bağlı cəmiyyətdə heç də birmənalı fikir formalaşmamışdı. Bu isə hərtərəfli düşünülmüş, uzun illər ölkənin inkişafına xidmət edəcək qanunların hazırlanmasında ciddi problemlər yaradırdı. Məmnunluq hissi ilə qeyd etmək istərdik ki, akademik İsa Həbibbəylinin elm və təhsil sahəsini dərindən bilməsi, ölkənin iqtisadi inkişafını düzgün təhlil etməsi, bütün maraqlı tərəflərin fikrinin öyrənilərək müzakirə və dialoqların təşkil edilməsi onun qanun yaradıcılığı sahəsindəki əvəssiz

fəaliyyətini şərtləndirən cəhətlərdir.

Uzun illər idi ki, elm haqqında qanun layihəsi müxtəlif redaksiyalarda geniş müzakirə edilirdi. Hətta qanun layihəsi elm və elmi-texniki tərriqi haqqında qanun kimi birinci oxunuşda Milli Məclisdə müzakirə edilmişdi. Lakin qanunla bağlı yekdil fikir, bitkin konsepsiya yox idi. Akademik İsa Həbibbəyli Milli Məclisin Elm və təhsil komitəsinə 2015-ci ildə sədr seçildikdən sonra elmlə bağlı qanunun layihəsinin hazırlanması üçün yeni işçi qrupu yaradıldı və hərtərəfli araşdırmalara başlandı. Skeptoklərin proqnozu belə idi ki, yenə də elm haqqında qanun qəbul edilməyəcək. Bir məsələni də qeyd etməliyik ki, elm haqqında heç SSRİ-in özündə qanun yox idi və ilk dəfə idi ki, bu sahə ilə bağlı qanun hazırlanırdı. Bu qanun layihəsinin hazırlanması prosesini komitənin bir üzvü kimi yaxından izlədiyimə görə deyə bilərəm ki, akademik İsa Həbibbəyli bu işin nə qədər çətin və məsuliyyətli olduğunu qısa müddətdə müəyyən etdi. Ona görə də geniş müzakirələr, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi, ölkədə həyata keçirilən islahatlar qarşılıqlı əlaqədə öyrənildi, ayrı-ayrı dövlət və vətəndaş cəmiyyəti qurumları, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə işgüzar müzakirələr aparıldı.

Hətta bu qanun layihəsi Milli Məclisdə birinci oxunuşda müzakirə edildikdən sonra mətbuatda dərc edilən məqalələrin sayı daha da çoxaldı. Vəziyyət haqqında aydın təsəvvür yaranması üçün modern.az saytının 10 mart 2015-ci il tarixdə saytda yerləşdirdiyi bir yazının başlığını diqqətə çəkmək istərdik: “Mübahisə doğuran “Elm haqqında” qanun layihəsinin tam mətni”¹. Mübahisə doğuran məsələlərin araşdırılması və həlli istiqamətində atılan addımlar qanun layihəsinin qəbulunu sürətləndirdi.

Elm və təhsil komitəsinin sədri, AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik İsa Həbibbəylinin söyləri nəticəsində həqiqətən mükəmməl, Azərbaycanın inkişafına xidmət edəcək “Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu 2016-cı ildə qəbul edildi. Bu, çox böyük uğur idi. Bu, həm də elmin, elmi işçilərin nüfuzunun artması, elmin iqtisadi inkişafda xüsusi çəksini artırdı. Və bu qanunun tətbiqi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər yeni texnologiyaların hazırlanması, elmi tədqiqatların tətbiqi istiqamətinin güclənməsində və bütövlükdə bütün elmi istiqamətlərdə canlanma yaratdı.

Qanun qəbul edildikdən sonra mətbuat uzun illər cəmiyyətin səbirsiz-

liklə gözlədiyi və ciddi diskussiyalar yaratmış “Elm Qanunun” qüvvəyə minməsi haqqındakı xoş xəbərdən yazırdı: “Elm haqqında” qanun Prezident imzası ilə qüvvəyə minib. Qanun Azərbaycan Respublikasında elmi fəaliyyətin təşkili, idarə edilməsi və inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, elmin və elmi-innovasiya fəaliyyətinin məqsədlərini, elmi fəaliyyət subyektlərinin hüquq və vəzifələrini, elmin maliyyələşdirilməsi mexanizmlərini, elmi nailiyyətlərin stimullaşdırılması və onlardan istifadənin təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən edir”¹. İlk dəfə idi ki, Azərbaycanda elmi fəaliyyətinin hüquqi bazasının tənzimlənməsi bu sahənin ana qanunu ilə müəyyən edilirdi.

Akademik İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü ilə ilk dəfə olaraq daha üç yeni qanun layihəsi hazırlandı və qəbul edildi. Bunlar “Məktəbəqədər təhsil haqqında”, “Peşə təhsili haqqında” və “Ümumi təhsil haqqında” Azərbaycan respublikasının qanunlarıdır. Bəziləri hesab edirdilər ki, ümumiyyətlə, məktəbəqədər təhsil haqqında qanuna ehtiyac yoxdur. Bu fikrondən irəli gəlirdi ki, məktəbəqədər köhnə uşaq bağçaları modeli kimi başa düşülürdü. Halbuki müasir dövrün tələbləri, təhsil pradiqmaları ta-

¹ Mübahisə doğuran “Elm haqqında” qanun layihəsinin TAM MƏTNİ // <https://modern.az/az/news/73737>

² <https://novator.az/2016/08/10/elm-haqqinda-qanun-r%C9%99smil%C9%99sdi/>

mamilə yeni tələblər irəli sürürdü. Bu qanunlar qəbul edilmədiyi üçün “Təhsil haqqında” 2009-cu ildə qəbul edilmiş çərçivə qanunu islahatların, Azərbaycanda təhsilin inkişafının milli strategiyasının həyata keçirilməsini tam təmin edə bilmirdi. Təsadüfi deyil ki, 2018-ci ildə “Təhsil haqqında” qanuna Təhsil nazirliyi tərəfindən edilmiş 62 əlavə və dəyişiklik akademik İsa Həbibbəylinin əməli fəaliyyəti nəticəsində Milli Məclisdə qəbul edildi. Həqiqətən də bu dəyişiklərin həyati əhəmiyyəti qətiyyən şübhə doğurmasa da, ona müqavimətlər də az deyildi. Bəziləri islahatların əhəmiyyətini, təhsilin və elmin uzaq inkişaf perspektivlərini tam aydınlığı ilə təsəvvür edə bilmirdilər. Bu incəlikləri bir qanunyaradıcısı kimi akademik İsa Həbibbəyli çox yaxşı bilirdi və onların qəbul edilməsi üçün var gücü ilə çalışırdı.

Milli Məclisdə fəaliyyəti dövründə akademik İsa Həbibbəyli elm və təhsillə yanaşı digər sahələrə aid qanunların da hazırlanmasında yaxından iştirak edib, Milli Məclisin plenar iclaslarındakı prinsipial, elmi əsaslara söykənən məntiqi çıxışları böyük mübahisələr doğurmuş məsələlərin həllində əhəmiyyətli rol oynamış, qanunların yekdilliklə qəbul edilməsini təmin etmişdir.

Burada yalnız təhsillə bağlı ilk dəfə olaraq qəbul edilmiş bir neçə

qanun haqqında qısa məlumat vermək istərdik. Bu o qanunlardır ki, nə müstəqillikdən əvvəl, nə də müstəqillik dövründə ayrıca qanun formasında olmamışdır. Şübhəsiz ki, ilk dəfə yazılan qanunlar çoxlu suallar da doğurur. Bəzən isə qanuna aid olmayan məsələlərin, müddələrin qanuna daxil edilməsi tələb edilir. Bunların hamısını təhlil və izah etmək, əsaslandırmaq xüsusi hazırlıq və bacarıq tələb edir. Eyni zamanda, yüksək təşkilatçılıq qabiliyyəti olduğu halda qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaq mümkündür. Bütün bu keyfiyyətlərə malik təcrübəli alim, elm təşkilatçısı, siyasətçi və qanunyaradıcısı – akademik İsa Həbibbəyli olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən qanunların qısa zaman ərzində hazırlanıb qəbul edilməsinə nail oldu. Belə qısa müddət ərzində bu qədər yeni qanunun hazırlanması, əlbəttə, böyük fədakarlıq tələb edirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, təhsilin ayır-ayrı pillə və səviyyələrinin hüquqi əsaslarını müəyyən edən “Məktəbə-qədər təhsil haqqında qanun” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 14 aprel 2017-ci il tarixli Fərmanı ilə, “Peşə təhsili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 24 aprel 2018-ci il tarixli Fərmanı ilə, “Ümumi təhsil haqqında” Azərbaycan Res-

publikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 29 mart 2019-cu il tarixli Fərmanı ilə qüvvəyə mindi.

Hal-hazırda Milli Məclisin Elm və təhsil komitəsinin sədri akademik İsa Həbibbəylininsədriliyi ilə yaradılmış işçi qrup “Ali təhsil haqqında” qanunun ilkin layihəsini komitədə müzakirəyə çıxarılması üçün hazırlamışdır. Bu qanun da qəbul edilərsə, onda demək olar ki, son 5 il ərzində təhsillə bağlı sahəvi qanunların hamısı qəbul edilmiş olacaqdır. Hətta 1995-ci ildən uzun illər mübahisələr doğurmuş, amma qəbul edilməsi mümkün görünməyən “Elm haqqında qanun”un, eyni zamanda haqqında yalnız xəyal edilən qanunların bir Çağırış müddətində mükəmməl hazırlanması, qüvvəyə minməsi və onların həm mütəxəssislər, ekspertlər, həm də bütövlükdə cəmiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılınması olduqca əhəmiyyətlidir. Beləliklə, artıq deyə bilərik ki, Təhsil haqqında qanunlar külliyyatını hazırlanmış hesab etmək olar və bundan sonra “Təhsil məəcəlləsi” haqqında da düşünmək olar.

Sadalanan qanunların hazırlanması, müzakirəsi və qəbulu qətiyyənlə asan olmamışdır. Bu qanunların hamısı Milli Məclisin hazırladığı qanunlardır və onların belə peşəkarlıqla hazırlanması və qəbul edilməsi

birmənalı olaraq akademik İsa Həbibbəylinin bir deputat, komitə sədri kimi qanunyaradıcılığı fəaliyyətinin göstəricisidir. Düşünürük ki, akademik İsa Həbibbəylinin qanun yaradıcılığı fəaliyyəti bundan sonra da davam edəcək, dövlətimizin, müstəqilliyimizin möhkəmlənməsinə, xalqımızın firəvan həyatına xidmət edəcək yeni-yeni qanunlar hazırlanacaqdır.

Akademik İsa Həbibbəylinin Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni və iqtisadi inkişafının təhlilinə həsr edilmiş “Heydər Əliyev siyasi kursu və müasir dövr”, “Müasir şəraitdə idarəetmənin təkmilləşdirilməsinin elmi əsasları”, “Azərbaycanın qurtuluş zərurəti və Heydər Əliyevin böyük xilaskarlıq missiyası”, “Dövlət müstəqilliyinin təməl prinsiplərinin formalaşması və müasir dövr”, “Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası və Naxçıvan”, “Qloballaşmanın çağırışları və Azərbaycan reallıqları”, “Böyük siyasi təməl və yeni yanaşma”, “Elm və təhsilin genişlənmə üfüqləri: millilik və bəşəri dəyərlər” və digər əsərləri ictimai fikrin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasındakı çoxcəhətli elmi fəaliyyəti ilə akademik İsa Həbibbəyli Milli Məclisin Elm və Təhsil komitəsində apardığı iş bir-birini tamamlayır. Elm və təhsil sahəsindəki zəngin təcrübəsi və həyata keçirdiyi

islahatlar Elm və Təhsil komitəsində onun rəhbərliyi ilə aparılan qanunvericilik fəaliyyəti üçün əhəmiyyətli bir bazadır. Buna görədir ki, “Elm və Təhsil” komitəsində hazırlanmış Qanunlar daha işlək və müasirdir.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 70 illik yubileyi mərasimindəki nitqində müasir cəmiyyətin inkişafında elmin, alimin rol və əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirərək demişdir: “Mən çox istəyirəm ki, Azərbaycan alimləri gələcəkdə də ölkəmizin hərtərəfli inkişafında daha fəal rol oynasınlar. Çünki ölkəmizin gələcəyi elmi potensialın səviyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Hər bir ölkədə, o cümlədən Azərbaycanda inkişaf elmin səviyyəsi ilə bağlıdır”. Hesab edirik ki, bu fikri tam mənada tədqiqatçı-alim və elm təşkilatçısı kimi əvəzsiz xidmətləri olan

akademik İsa Həbibbəyliyə aid etmək olar. Onun cəmiyyətin inkişafında elmin rolunun artmasındakı böyük fəaliyyəti dövlətimiz tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı ilə akademik İsa Həbibbəyli «Şöhrət» ordeni (2007) və «Şərəf» ordeni (2009), Birinci dərəcəli “Vətənə xidmətə görə” ordeni (2019) ilə təltif edilmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli fundamental elmi tədqiqatlar aparın, fəaliyyətində və idarəcilikdə milli dövlətçilik mövqeyindən çıxış edən görkəmli elm xadimi və tanınmış, nüfuzlu ictimai-siyasi xadimdir. Ömrünü elmə və dövlətçiliyə həsr etmiş görkəmli alim, böyük ictimai-siyasi xadim akademik İsa Həbibbəyliyə möhkəm cansağlığı və bütün fəaliyyətində yeni uğurlar arzu edirik!

Bəxtiyar Əliyev,
AMEA-nın müxbir üzvü

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (*AMEA-nın müxbir üzvü, psixol.e.d., prof. Azərbaycan*)

Baş redaktorun müavini:

Seyidov S.İ. (*psixol.e.d., prof., Azərbaycan*)

Məsul katib:

Mustafayev M.H. (*psixol. üzrə fəls. d., Azərbaycan*)

REDAKSIYA ŞURASI

Əliyeva K.R. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Əlizadə H.Ə. (*ped. e.d., prof., Azərbaycan*)

Əliyev R.İ. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Baxşəliyev Ə.T. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Qurbanova G.K. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Mehmet Engin Deniz (*psixol. e.d., prof., Türkiyə*)

Turan Akbaş (*psixol. e.d., prof., Türkiyə*)

Xudiyakov A.İ. (*psixol.e.d., prof., Rusiya*)

Qədirova R.H. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Şəfiyeva E.İ. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

İbrahimbəyova R.F. (*psixol. üzrə fəls. d., prof., Azərbaycan*)

Cabbarov R.V. (*psixol. e.d., dos., Azərbaycan*)

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisənziya: AVN022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

www: psixologiyajurnali.az.

E-mail: psixologiyajurnali@gmail.com; psixologiyajurnal.az@bk.ru

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 7,0.

Tiraj: 300. Sifariş 114.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2019